

Родна анализа
наставних програма
и уџбеника за српски језик
од првог до четвртог разреда
основне школе

Родна анализа наставних програма
и уџбеника за српски језик
од првог до четвртог разреда
основне школе

Родна анализа наставних програма и уџбеника за српски језик од првог до четвртог разреда основне школе

Издавач:

Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва
Владе Републике Србије

Аутори:

Јелена Ћериман, Јелена Стефановић, Саша Гламочак, Маја Королија

Уредница:

Јована Ђинђић

Лектура и редактура:

Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва

Дизајн и припрема:

Далибор Јовановић

Влада
Републике
Србије

ТИМ
ЗА СОЦИЈАЛНО УКЉУЧИВАЊЕ
И СМАЊЕЊЕ СИРОМАШТВА

Влада Републике Србије
КООРДИНАЦИОНО ТЕЛО
ЗА РОДНУ РАВНОПРАВНОСТ

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Swiss Agency for Development
and Cooperation SDC

ПОДРШКА: Израда публикације омогућена је средствима Швајцарске агенције за развој и сарадњу у оквиру пројекта „Подршка унапређењу социјалног укључивања у Републици Србији”.

Напомена: Ова публикација не представља званичан став Владе Републике Србије. Сви појмови употребљени у публикацији у мушком граматичком роду обухватају мушки и женски род лица на која се односе.

Садржај

1. Увод.....	1
2. Методолошки оквир истраживања.....	4
3. Резултати родне анализе наставних програма и уџбеника за српски језик од 1. до 4. разреда основне школе.....	7
3.1. Родна анализа наставних програма српског језика за први, други, трећи и четврти разред основне школе.....	7
3.2. Резултати родне анализе уџбеника за српски језик за 1. разред основне школе.....	9
3.2.1. <i>Маша и Раша. Игра речи: читанка за први разред основне школе</i> и примери добре праксе у буквару и наставним листовима (<i>Klett</i>).....	9
3.2.2. <i>Реч по реч: читанка за први разред основне школе</i> и примери добре праксе у буквару и радној свесци (<i>Нови Логос</i>).....	15
3.2.3. <i>Читанка са поукама о језику</i> и примери добре праксе у буквару и радној свесци (<i>Eduka</i>).....	22
3.3. Резултати родне анализе уџбеника за српски језик за 2. разред основне школе.....	27
3.3.1. <i>Маша и Раша. Царство речи: читанка за други разред основне школе</i> и примери добре праксе у радним свескама (<i>Klett</i>).....	27
3.3.2. <i>Уз речи растемо. Читанка за други разред основне школе</i> и примери добре праксе у радној свесци (<i>Нови Логос</i>).....	34
3.3.3. <i>Читанка за други разред основне школе</i> и примери добре праксе у радним свескама (<i>Eduka</i>).....	40
3.4. Резултати родне анализе уџбеника за српски језик за 3. разред основне школе.....	48
3.4.1. <i>Маша и Раша. Река речи: читанка за трећи разред основне школе</i> и примери добре праксе у наставним листовима (<i>Klett</i>).....	48
3.4.2. <i>У свету речи: читанка за трећи разред основне школе</i> и примери добре праксе у радној свесци (<i>Нови Логос</i>).....	55
3.4.3. <i>Водено огледало: читанка за трећи разред основне школе</i> и примери добре праксе у радној свесци (<i>Eduka</i>).....	61
3.5. Резултати родне анализе уџбеника за српски језик за 4. разред основне школе.....	68
3.5.1. <i>Маша и Раша. Речи чаробнице: читанка за четврти разред основне школе</i> и примери добре праксе у наставним листовима (<i>Klett</i>).....	68
3.5.2. <i>Бескрајне речи: читанка за четврти разред основне школе</i> и примери добре праксе у радној свесци (<i>Нови Логос</i>).....	75
3.5.3. <i>Трешња у цвету: читанка за четврти разред основне школе</i> и примери добре праксе у радној свесци (<i>Eduka</i>).....	80
4. Закључци и препоруке.....	86
5. Литература.....	93
6. Прилог 1 Списак читанки и радних свезака, наставних листова и буквара.....	94

1. Увод

Аналитичка пажња у овом истраживању је усмерена на Српски језик као наставни предмет у основној школи са циљем да се испита укљученост родне перспективе у наставне планове и програме и уџбенике за овај предмет и да се понуде препоруке релевантним актерима ради унапређења стања у датој области. Крајњи циљ је утицај на садржај и квалитет образовног процеса у правцу елиминације родних стереотипа и предрасуда, те обogaћивање програма предмета и уџбеника садржајима који се односе на промовисање концепта родне равноправности и значаја женских људских права.

Истраживање је спроведено у периоду од октобра 2017. до јуна 2018. године, уз подршку Тима за социјално укључивање и смањење сиромаштва Владе Републике Србије и Координационог тела за родну равноправност Владе Републике Србије. У истраживању се кренуло од става да је остваривање родне равноправности у образовању један од главних стратешких циљева Републике Србије, будући да је улога образовања кључна за формирање ставова деце о родним улогама и положају жена и мушкараца у друштву, као и да су „...тренутно људска права и недискриминација предмет наставе једино грађанског васпитања, а заправо треба да постоје у скоро свим предметима кроз курикуларни садржај”¹. Образовни процес у Републици Србији није родно осетљив, те би требало уложити додатне напоре у унапређивање родне осетљивости у свим сегментима образовног процеса, што подразумева, између осталог, употребу родно осетљивог језика у школама и на факултетима, родно осетљив садржај уџбеника, родно осетљив садржај предмета, елиминацију родних стереотипа и предрасуда и укључивање женског доприноса науци, култури и уметности у садржаје предмета.

Ово истраживање наставља иницијативу да се релевантним и утемељеним методама утврди тренутно стање у области и да се на основу добијених резултата предложи препоруке онима који могу да утичу на унапређење родне равноправности у систему формалног образовања и васпитања – Заводу за унапређивање образовања и васпитања Републике Србије, издавачима уџбеника који чине предмет наше анализе, ауторима датих уџбеника, као и наставном кадру основних школа. Овој студији су претходила три истраживања покренута од стране некадашње Управе за родну равноправност Министарства рада и социјалне политике Републике Србије (Стјепановић-Захаријевски и др.,

¹ Извод из Националне стратегије за родну равноправност за период од 2016. до 2020. године са акционим планом од 2016. до 2018. године.

2010; Ђорић и др., 2010; Баћевић и др., 2010). Два наведена истраживања су се односила на анализу наставног материјала за основну и средњу школу за наставне предмете Грађанско васпитање, Свет око нас, Природа и друштво, Биологија, Географија, Социологија и Устав и права грађана (Стјепановић-Захаријевић и др., 2010; Ђорић и др., 2010), док је треће истраживање (Баћевић и др., 2010) имало у фокусу анализу родне димензије у високошколском образовном материјалу.

Истраживање које је приказано у овом извештају се фокусирао на наставни предмет који није био обухваћен претходним истраживањима – Српски језик. Овај предмет је одабран имајући у виду да је реч о обавезном наставном предмету са највећим недељним и годишњим фондом часова, који је погодан за континуирани рад на разградњи родних стереотипа. Ипак, иако је главни задатак предмета да се ученици и ученице васпитавају „за живот и рад у духу хуманизма, истинољубивости, солидарности и других моралних вредности”², концепт родне равноправности не прожима садржај уџбеника за овај предмет, а резултати истраживања показују да је патријархална матрица и даље моделујући агенс разматрања улога и положаја жена и мушкараца у породици и друштву, као и њихових интересовања, вредности, па и међусобних односа.

Предмет анализе чине наставни програми и уџбеници Српског језика три издавача за први, други, трећи и четврти разред основне школе с обзиром на то да је рад на унапређењу родне равноправности у друштву неопходно започети од раног узраста деце. Уџбеници као дидактичко-методички апарат, односно средство којим се настоји обезбедити успешно извођење образовног процеса у пракси за дати предмет, као и методички засновано и одговарајуће преношење знања (одговарајуће за дату област и узраст ученика и ученица), одабрани су за предмет анализе јер је у њима систематизовано и фиксирано укупно (научно) знање које се настоји пренети или развити у датој области. Такође, поред знања уџбеници преносе и одређене социјализацијске обрасце (Плут, 1994), те стога чине одличну основу за анализу представа о родним односима и свету родних перформанси.

У овом извештају је прво представљена методологија према којој је спроведено истраживање, затим следе главни налази анализе, а у завршном поглављу су

² Правилник о наставном плану за први, други, трећи и четврти разред основног образовања и васпитања и наставном програму за трећи разред основног образовања и васпитања („Сл. гласник РС – Просветни гласник”, бр. 1/2005, 15/2006, 2/2008, 2 /2010, 7/2010, 3/2011 – др. правилник, 7/2011 – др. правилник и 1/2013).

наведене препоруке упућене релевантним актерима за област основношколског образовања и васпитања засноване на резултатима истраживања.

2. Методолошки оквир истраживања

Образовни материјал који је коришћен у анализи чине наставни планови и програми за Српски језик за прва четири разреда основног образовања и васпитања, као и део уџбеника који се користе у овим разредима и налазе у Каталогу уџбеника који се у основним школама користи од школске 2016/2017. до 2018/2019. године³. За потребе анализе су одабрани издавачи уџбеника чији су уџбенички комплети најчешће коришћени у основној школи, према подацима које поседује Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије⁴ (прва три издавача). Читанке за сва четири разреда основне школе су чиниле основни материјал анализе, док су радне свеске и наставни листови, уз букваре, послужили као материјал из ког су квалитативном анализом садржаја издвојени добри примери обраде различитих наставних јединица из родне перспективе. Списак читанки и радних свезака, наставних листова и буквара који су обухваћени овом анализом се налази у Прилогу 1.

Анализа је спроведена у две етапе: прва етапа је обухватила квалитативну анализу наставних планова и програма с намером да се испита укљученост родне перспективе у документа којима се програмира настава, док друга етапа садржи квантитативну анализу садржаја уџбеника с циљем да се испита заступљеност родно релевантних садржаја на одређеном узрасту ученика и ученица. Акциони елемент истраживања, који ће уследити након обављене анализе, представља основу за реформске активности усмерене ка актерима у систему образовања који учествују у процесу писања уџбеника, оцењивања квалитета рукописа уџбеника, као и директне примене датих уџбеника као наставног средства у раду са ученицима и ученицама основних школа. Акциони елемент истраживања ће бити изражен кроз препоруке за унапређење родне осетљивости образовних материјала.

Аналитичка метода која је коришћена у раду је квантитативна анализа садржаја (Kobia, 2009) која подразумева анализу података засновану на кодирању основне поруке текста. Први корак у анализи је подразумевао да се делови текста уџбеника сврстају у одређену категорију којом би се описало значење основне поруке. У другом кораку, анализом се настоје повезати издвојене категорије те објаснити њихова веза кроз визуру родне равноправности.

³ <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2016/02/katalgoudzbenika.pdf>

⁴ <http://opendata.mpn.gov.rs/rezultatikompleti.html>

У одабраним комплетима уџбеника су анализирани сви текстови уџбеника. Поред основног текста, анализирана је и структура допунског текста уџбеника. Јединицу анализе чини текст, а јединицу садржаја порука текста анализираних образовних материјала релевантна за област ове анализе. Анализом се идентификују и експлицитне и имплицитне поруке текста како би се одговорило на следећа питања:

1. Како се схвата концепт родне равноправности у наставном плану и програмима, као и у уџбеницима за Српски језик за основну школу?
2. Која је учесталост појављивања родно стереотипних, а која родно равноправних порука?
3. Које поруке изостају а значајне су за унапређење родне равноправности у друштву?
4. Каква је вредност датог дидактичко-методичког апарата?

Квантитативна анализа садржаја одговара на питања о учесталости и изостанку одређених порука.

1. Анализа концепта родне равноправности у наставном плану и програмима и у уџбеницима је изведена путем примене следећих аналитичких димензија:
 - Колико се текст бави питањима родне равноправности тако да објашњава услове за њен развој, као и изворе родне неравноправности у нашем друштву а и шире?
 - У којој мери се ученице и ученици охрабрују да заузму критички став према структурној утемељености родних односа у контексту нашег друштва?
 - Да ли текст користи родно осетљив језик или не?
2. Учесталост појављивања родно стереотипних, односно родно равноправних порука је изведена путем утврђивања фреквенције значења која настају у релацијама: приватно-јавно (Како су представљени мушкарци/дечаци, а како жене/девојчице у породици, домаћинству, професионалној сфери и у заједници? Које улоге обављају, којим активностима се баве? У каквим су односима приказани?), индивидуално-колективно (На који начин је представљен однос дечака/мушкараца према себи и сопственом телу и осећањима, а како девојчица/жена? Како су представљена интересовања и вредности дечака и девојчица, односно мушкараца и жена?), активно-пасивно (Које се карактеристике везују за жене/девојчице, а које за дечаке/мушкарце? Како су представљени узор

дечака и девојчица? Колико текстови покрећу тему права детета и заузимања активног става спрема њих, попут настојања да се дата права остваре?). У оквиру овог дела анализе ће бити добијени и квантитативни показатељи заступљености жена и мушкараца, односно девојчица и дечака у анализираном материјалу, као и међу ауторима и ауторкама одабраних уџбеника.

3. Када је реч о разматрању порука које изостају а значајне су за унапређење родне равноправности у друштву, анализа одговара на питања:

- Које поруке изостају и какав је њихов значај за образовање о родној равноправности у основношколском узрасту?
- Који су могући начини увођења таквих порука у уџбенике на одређеном узрасту деце (кроз задатке за самостални рад, питања на крају текста, у виду издвојених занимљивости и томе слично)?

4. Закључак о вредности датог дидактичко-методичког апарата се даје на основу следећих аналитичких димензија:

- Колико дати уџбеник подстиче сазнање, интересовање и ангажовање за родну равноправност?
- Који садржаји недостају у наставном плану и програму и у уџбенику и који је њихов значај за образовање о родној равноправности на одређеном узрасту ученица и ученика?
- Да ли језик уџбеника јасно преноси знања о родној равноправности?

Са тог становишта су важни одговори и на следећа питања:

- Да ли поруке текста подстичу на деловање, односно упућују на примену знања?
- Да ли подстичу самостални истраживачки рад ученика/ца и развој њиховог мишљења?

На основу резултата изведене анализе су начињене препоруке за Завод за унапређивање образовања и васпитања Републике Србије, издаваче уџбеника, ауторе и ауторке уџбеника, рецензенте и рецензенткиње уџбеника и наставни кадар.

3. Резултати родне анализе наставних програма и уџбеника за српски језик од 1. до 4. разреда основне школе

3.1. Родна анализа наставних програма српског језика за први⁵, други⁶, трећи⁷ и четврти⁸ разред основне школе

Постављени циљ наставе српског језика и књижевности у основној школи је да „ученици овладају основним законитостима српског књижевног језика на којем ће се усмено и писмено правилно изражавати, да упознају, доживе и оспособе се да тумаче одабрана књижевна дела, позоришна, филмска и друга уметничка остварења из српске и светске баштине.”

У циљевима и задацима наставе српског језика у наставним програмима образовања и васпитања за први, други, трећи и четврти разред основног образовања и васпитања се ни на који начин не помиње родна равноправност, нити је дефинисана у наставном плану и програму, осим посредно у оквиру навода да је задатак програма образовања и васпитања да се ученици васпитавају „за живот и рад у духу хуманизма, истинољубивости, солидарности и других моралних вредности” (у наставном плану и програму за први, други и трећи разред) и „поштовање права деце, људских и грађанских права и основних слобода и развијање способности за живот у демократски уређеном друштву“ (наставни план и програм за четврти разред основног образовања). Ниједан од понуђених садржаја у свом називу не обухвата тему родне равноправности, нити обрада датих садржаја подразумева објашњење услова за развој родне равноправности, као ни изворе родне неравноправности у нашем друштву, а ни шире. Ученице и ученици се не охрабрују да заузму критички став према структурној утемељености родних односа у контексту нашег друштва, нити се охрабрују да заузму критички став према родним

⁵ Правилник о наставном плану и програму за први и други разред основног образовања и васпитања („Сл. гласник РС – Просветни гласник”, бр. 10/2004, 20/2004, 1/2005, 3/2006, 15/2006, 2/2008, 2/2010, 7/2010, 3/2011 – др. правилник, 7/2011 – др. правилници, 1/2013 и 4/2013).

⁶ Исто

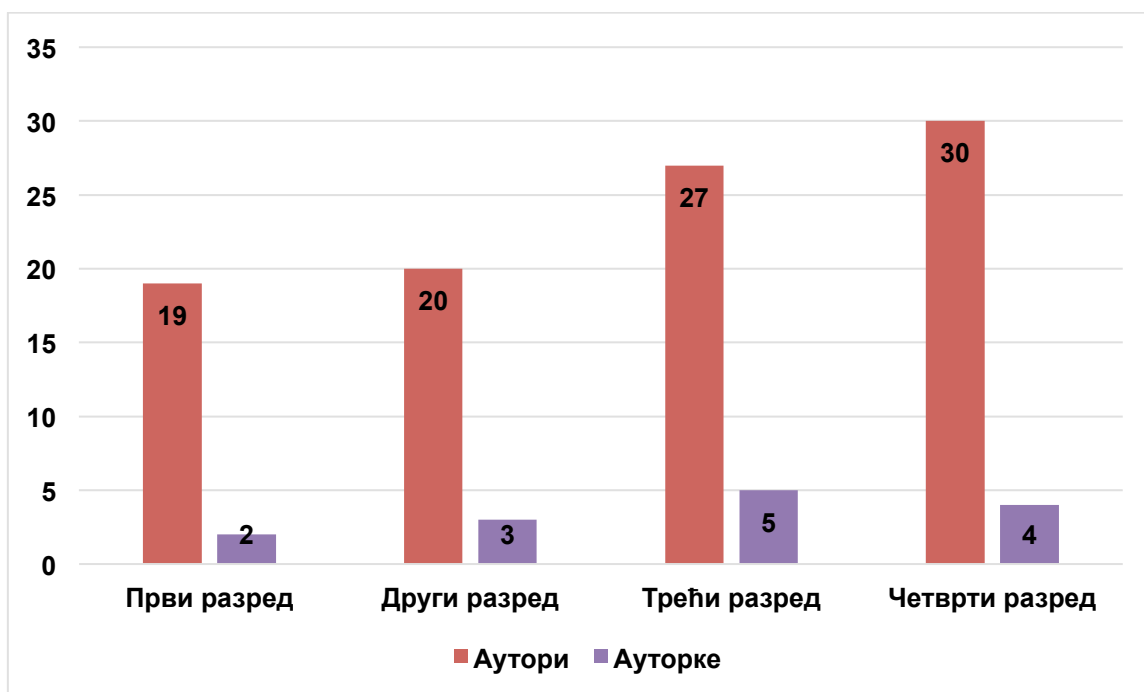
⁷ Правилник о наставном плану за први, други, трећи и четврти разред основног образовања и васпитања и наставном програму за трећи разред основног образовања и васпитања („Сл. гласник РС – Просветни гласник”, бр. 1/2005, 15/2006, 2/2008, 2 /2010, 7/2010, 3/2011 – др. правилник, 7/2011 – др. правилник и 1/2013).

⁸ Правилник о наставном програму за четврти разред основног образовања и васпитања („Сл. гласник РС – Просветни гласник”, бр. 3/2006, 15/2006, 2/2008 и 3/2011 – др. правилник).

стереотипима, родно заснованом насиљу и родној неравноправности у нашем друштву. Текст наставног плана и програма за српски језик за први, други, трећи и четврти разред није писан родно осетљивим језиком већ се користи само мушки род (нпр. *ученик, наставник, друг, писац*).

Када је реч о броју аутора и ауторки чија су дела укључена у наставне планове и програме, може се уочити велика несразмера (Графикон 1). Наиме, у наставни план за први разред је укључено 19 аутора и 2 ауторке. У програму за други разред су наведене само 3 ауторке, али се зато појављује 20 аутора. Поред тога, нуди се избор из поезије Љубише Ршумовића и Добрице Ерића, чија су 2 текста већ на листи књижевних дела која се обрађују. Када је реч о програму за трећи разред, наведено је 5 ауторки, 27 аутора и 9 текстова из народне књижевности. Учитељима/цама и ђацима је остављена могућност да поред текстова наведених у програму сами изаберу још најмање 2, а највише 4 дела за обраду. Такође, деца би требало да читају и научно-популарне и информативне текстове (избор из књига, енциклопедија и часописа за децу) чији број није наведен. Слична ситуација је уочена и у програму за четврти разред где се наводе само 4 ауторке и 30 аутора.

Графикон 1. Број аутора и ауторки чија су дела укључена у наставне планове и програме

Препоруке за ауторе/ке наставних програма

- Наставни план и програм треба да буде написан родно осетљивим и родно неутралним језиком или да постоји напомена да се све што је написано у мушком роду односи и на женски.
- Родна равноправност треба да буде јасно дефинисана у наставном програму, наведена међу циљевима и задацима наставе српског језика, као и међу оперативним задацима.
- У програму треба да се нађу текстови о родној равноправности.
- Упутства у вези са обрадом наставних јединица треба да укључе увођење родне перспективе примерено узрасту деце, тј. да помогну наставном кадру да код ученика/ца развијају критички однос према родним стереотипима и родној неравноправности.
- Треба водити рачуна да ауторке (књижевнице) буду подједнако заступљене као аутори (књижевници).
- Број мушких и женских ликова у текстовима из програма треба да буде изједначен. Требало би водити рачуна и о улогама мушких и женских ликова.

3.2. Резултати родне анализе уџбеника за српски језик за 1. разред основне школе

3.2.1. *Маша и Раша. Игра речи: читанка за први разред основне школе и примери добре праксе у буквару и наставним листовима (Klett)*

Ауторство текстова

У читанци је заступљено 20 аутора и само 4 ауторке, као и 8 текстова из народне књижевности чији су аутори/ке непознати. Када се узму у обзир само ауторски текстови, у читанци је заступљено 5 пута више мушкараца него жена. Избор из поезије укључује ауторска дела тројице књижевника (Григора Витеза, Јована Јовановића Змаја и Момчила Тешића) и само једне књижевнице (Десанке Максимовић), што опет чини велики родни дисбаланс у понуђеним садржајима, који следи дисбаланс у наставном плану и програму за овај предмет.

Теме основних текстова из уџбеника

Највећи удео текстова у овој читанци (47% текстова) говори о природи (шуме, поља, реке, годишња доба, природне појаве, животиње и сл.). Затим следе теме из дечје свакодневице (22%), а након тога теме које се односе на другарство и савезништво (14%), на сукобе (8%) и знање (8%), те на психолошка стања и осећања (7%), док су остале теме заступљене у врло малом уделу уџбеничког текста.

Сликовни прилози

У овој читанци има укупно 434 илустрација. Највише сликовних прилога представља предмете који су део водича и који нису релевантни за родну анализу (78%). Након тога следе прикази женско-мушког пара, при чему највећи проценат заузимају Маша и Раша који се налазе на скоро свакој страници у уџбенику (25%), илустрације животиња (11%), природе и мртве природе (5%) и илустрације дечака/мушкарца (4%) и двојице или групе дечака/мушкараца (3%). Када се посматрају само сликовни прилози са људским фигурама, приказано је највише мушких ликова (40%), затим женских ликова (26%), док је мешовитих група најмање (12%).

На насловној страни и сваком од 5 граничника су приказани Маша и Раша, пчелице које симболички представљају дечака и девојчицу и „воде” ученике/це кроз читанку. Маша и Раша су приказани и на првој страни, изнад обраћања ауторке читанке девојчицама (написано наранџастим словима) и дечацима (написано зеленим словима), при чему Маша има црвени, а Раша плави цвет, као и у упутству за коришћење речника и делу за утврђивање наученог (*Научили смо у првом разреду*). Маша и Раша су на граничницима представљени у различитим активностима, а неколико њих је стереотипно – Раша најчешће има активну улогу тако што предаје књигу или оловку Маши или јој говори о нечему док га Маша помно слуша.

На илустрацијама су заступљеније професионалне улоге мушкараца у односу на професионалне улоге жена. Мушкарци се најчешће појављују у улози ловца (3 илустрације), свирача, цара и Божић Бате (по 2 илустрације) и пекара, дрводеље, рудара, рибара и трговца (на по 1 илустрацији). Професионалне улоге жена су приказане само на 2 илустрације – једном вила и једном домаћица. Жене су најчешће приказане у улози мајке (3 илустрације) или баке (2 илустрације), док су мушкарци на илустрацијама у уџбенику у улози оца приказани 1 пут, а у улози деде ниједном.

Родна равноправност у дидактичко-методичкој апаратури

За језик питања и задатака се може рећи да је недоследан у погледу језика родне равноправности. Чини се да постоји идеја о потреби да се користи родно неутралан језик, било обраћањем у пасиву (*Шта би се могло додати његовом цртежу?*), било обраћањем ученицама и ученицима у другом лицу јединине (нпр. *нацртај, прочитај, труди се да..., упиши, замисли* и сл.) или, ређе, у првом, односно другом лицу множине (*Каква размишљања у теби побуђује ова песма?* или *Кад кажемо...* и сл.). Међутим, на појединим местима се употребљавају и родно осетљиви облици за оба рода или за називе занимања у женском роду (нпр. *Зашто песникиња каже да су се зечеви „разбежали на стотину страна”* или *Покушајте уз помоћ учитеља/учитељице и ви...*), али је истовремено присутан и родно дискриминаторан језик (нпр. *Поделите улоге и одиграјте пред одељењем велику јесењу купопродају. Најпре нека дечаца буду продавци, а девојчице купци, а онда замените улоге*). Понекада су све комбинације видљиве у једном питању или задатку (нпр. *Покушајте уз помоћ учитеља/учитељице и ви да будете песници и да свакој строфи додате још један стих и добијете нову песму*, при чему је именица *песници* дата само у мушком роду).

Речник мање познатих појмова садржи 136 одредница, али се ниједна не односи на тему родне равноправности. Објашњења непознатих речи су дата на маргинама текста и у речнику на крају читанке и то у оном облику у којем су речи употребљене у тексту, тако да постоје и облици у женском роду (*вижљаста, гргурава, заносна, згодна*) или искључиво у мушком роду (*зловолан, лакомислен, момче холо, срдит*). Издвојене важне речи у читанци (укупно 39) не објашњавају појам родне равноправности. Нити једна од додатних информација и занимљивости, којих у уџбенику има 81, не односи се на тему родне равноправности.

Број женских и мушких ликова, њихова старосна доб и локација

Дечаца/мушкарци су чешће заступљени као ликови у текстовима у односу на девојчице/жене. Од укупно 46 ликова у текстовима, мушких је 31 (67%) наспрам 15 женских ликова (33%). Када је у питању старосна доб ликова, скоро да нема женских и мушких беба, као и старијих мушкараца и жена. Најзаступљенији су ликови дечака (16), мушкараца (укупно 15), а затим следе жене (укупно 8 ликова), а најмање је ликова девојчица, свега 7.

Највише женских ликова је представљено у затвореном, приватном простору који представља соба/кућа, кухиња (укупно 6) и учионица (1), док су 3 женска лика представљена у природи. За остале женске ликове је локација неодређена. За разлику од женских ликова, мушки ликови су представљени у природи (укупно 12), 9 је представљено у соби/ормару/дворцу, 2 у биоскопу, а 1 у пословном простору.

Ликови као главни актери/ке у уџбеничком тексту

Главни ликови у уџбенику су најчешће дечаки/мушкарци (24 мушка лика наспрам 7 женских ликова). Овакав однос главних ликова у текстовима подржава стереотипно виђење дечака/мушкараца као предводника, а девојчица/жена као њихових следбеница. Само у једном тексту су мушки и женски лик главни актери (*Две руке*). Укупно 15 текстова уџбеника садржи ситуацију заплета, коју у 11 случајева покрећу мушки ликови (73%), а само у 3 случаја женски ликови (20%), док је иста ситуација и када је реч о расплету. Наиме, ситуацију разрешавају углавном мушки ликови (у 7 случајева, односно 47%), наспрам 4 случаја у којима разрешење долази од женских ликова (односно 27% ситуација). Само у једном случају и заплет и расплет покрећу заједно мушки и женски лик, што чини 7% укупних случајева. У текстовима у којима постоји решење заплета, ликови углавном нуде решења заплета мирним путем (комуникација, помирење, преговарање) (у 47% таквих текстова), а ређе користе насиље (у 40% текстова).

Сукоби и насиље

Сукоби су обрађени у 7 текстова у уџбенику (*Два јарца, Две козе, Зеца и вук, Тужабаба, Цар и скитница, У друштву и нула нешто значи, Радознали сусед*). У 3 текста у којима се обрађује сукоб људи, сукобљени су мушки ликови (*Тужабаба, Цар и скитница, Радознали сусед*). У 3 текста у којима је обрађен сукоб између животиња у 2 текста се сукоб догађа између мушких ликова, а у 1 тексту је реч о сукобљеним женским ликовима. У тексту *У друштву и нула нешто значи* сукоб се догађа између бројева, с тим да су бројеви у женском роду. Док су сукоби чешћи између мушких ликова, дотле решење сукоба чешће дају и разрешавају га женски ликови (*Две козе, У друштву и нула нешто значи, Тужабаба*). У 2 текста је понуђено решење сукоба конструктивно и подразумева позивање на сарадњу: нула из текста *У друштву и нула нешто значи* каже: *Потребна сам и ја вама, као и ви мени. Тек кад смо заједно постајемо моћне...*; две козе у истоименом тексту су сарадњом спасиле себи живот.

Особине женских и мушких ликова

Женским ликовима се приписују типичне родно стереотипне особине, те је највише женских ликова који су брижни (3), лажљиви (2) и незналице (2), а по 1 женски лик има следеће особине: весела, добра, пожртвована, блага, промућурна и строга. Мушким ликовима се приписује много више различитих особина. Највећи број мушких ликова је креативан (5) или духовит/лакрдџаш (4), а затим несташан (3), лажљив (3) или мека срца (3), те напослетку весео (2) и знатижељан или едукатор (2). По 1 мушки лик има следеће особине: дарежљив, храбар, себичан, неправедан, карактеран, брзоплет, промућуран, сналажљив, дангуба, способан, невешт, необразован, лењ и тужакало.

Професије женских и мушких ликова

Женски ликови се појављују у знатно мањем броју професионалних улога од мушких ликова. Професија мушких ликова има 5 пута више него женских. У свим текстовима у уџбенику постоји само 5 професија женских ликова које не укључују породичну сферу: учитељица или професорка (2), песникиња (1), слушкиња (1), краљица (1) и вила (1). Ипак, улоге у којима су најчешће приказани женски ликови у овом уџбенику су: мама (8) и бака (3) (за одрасле особе), односно дете (6) и ученица (1) (за децу). Мушки ликови се пак појављују у 25 професионалних улога. Највише је улога и најчешће се помињу у тексту писци, књижевници и песници (укупно 10), затим ловци (6), учитељи (2) и продавци (2), а следеће занимања обавља по 1 лик или се само 1 помињу у тексту: Божић Бата, дрводеља, цар, стражар, сејач, жетелац, комбајнер, млинар, пекар, илустратор, навијач, тренер, домаћин, правник, лекар, оснивач, уредник часописа, сликар и преводилац. У породичној сфери су најчешће улоге мушких ликова отац (3), деда (1), сусед (1) и брат (1), што чини дупло мање мушких ликова од женских у породичној сфери. Када је реч о деци, најчешћа улога дечака је ученик (4) и дете (16).

Вредности и интересовања женских и мушких ликова

Вредности које се повезују са женским ликовима су најчешће љубав према деци или природи и моралне вредности. Мушким ликовима се приписује већи број вредности него женским и реч је најчешће о духовним вредностима, раду и марљивости и образованости. Када је реч о интересовањима, само 3 се односе на женске ликове: брига за децу и породицу, брига за природу и животиње, као и образовање. Интересовања мушких ликова је знатно више и укључују бригу о природи, забаву и разоноду, уметност и рад и тежњу ка успеху у струци, као и

образовање и информисаност. Интересовања и вредности женских ликова најчешће приказују жене као морална бића која су саосећајна и брижна према нејакима (деци и животињама), те брину о деци и породици, чиме се наглашава њихова улога мајке и супруге, што није случај са мушким ликовима у анализираном уџбенику. Слика мушких ликова посматраних преко интересовања и вредности које им се приписују указује на амбицију и оствареност у радној, а не у породичној сфери.

Текстови и родна равноправност

Речник уџбеника је родно недоследан. Ни у једном тексту се експлицитно не наводи појам родне равноправности.

Начин обраде појединих наставних јединица, попут песме *Мати*, подржава родно стереотипно посматрање улоге мајке (као брижне и посвећене) и оца (као одсутног родитеља) у породици, те би се анализа могла усмерити додатним питањима у правцу разградње оваквих ставова код ученика и ученица. Питања и задаци након песме *Мати* не настоје да направе равнотежу између улоге мајке и оца у породици будући да су највише усмерени ка додатном појашњењу улоге мајке, чиме се учвршћује родно стереотипни став да је мајка најчешће једина особа која брине о деци: *Шта значи да би мајка за своју децу „главу своју дала“? Зашто песник каже да „материна љубав није празна бајка“?* Додатна информација, умотворина, у оквиру ове наставне јединице је усмерена у истом правцу: *Мајчина љубав не стари*. Отац се у оквиру питања и задатака помиње само на једном месту: *Реч мати значи исто што и мама или мајка*. Које речи имају исто или слично значење као речи: *ТАТА, СРЕЋА, ЗГРАДА, СТАЗА, ЂАК, ЧАК, ТРБУХ, ГАЛАМА?* Два питања су постављена неутрално: *Ко о теби брине и много те воли?* и *Направи медаљон за особу која о теби брине као лабудница из песме о својим лабудима*, а једно упућује на концепт породице коју чине родитељи и деца, занемарујући могућност постојања једнородитељских породица: *...Напиши у свесци пет реченица о лабудници из песме. Нацртај њену породицу. Не заборави да један пар лабудова цео живот проведе заједно*. Анализу песме *Мати* могла би усмерити питања: Ко све чини твоју породицу? На који начин свако од њих брине о теби? Наведи примере за то. У чему видиш сличност своје породице са породицом у песми *Мати*, а у чему су разлике? Приликом обраде песме *Мати* би требало имати у виду и позицију деце из хранитељских породица, као и деце без родитељског старања, те један сегмент анализе посветити критичкој обради песме имајући у виду наведени аспект.

Родна анализа текста *Тужибаба* би се могла подстаћи питањима: Наслов текста је *Тужибаба*. Да ли постоји именица *тужидеда*? Зашто не постоји посебна именица у мушком роду? Циљ ове анализе би био да ученици и ученице разумеју употребу и значења родно дискриминаторног језика.

Примери добре праксе у буквару⁹ и наставним листовима¹⁰

У *Буквару* се у формулацији питања и задатака користе родно неутрални облици: *напиши, испричај, обој*, као и родно осетљиви облици: *Напиши име свог учитеља или учитељице* или *Нацртај свог учитеља/учитељицу*.

Када је реч о питањима и задацима којима се нуди другачији пример у односу на родно стереотипно приказане дечаке и девојчице, могуће је издвојити задатак у којем је показано испољавање различитих емоција једног дечака (бол, страх, разочарање, изненађење, радозналост), којим се показује да дечаки такође могу бити уплашени или разочарани, а не само јунаци и неустрашиви.

У наставним листовима је слично у погледу родно осетљивог језика, те се у уводном обраћању ауторке потписују у женском роду (*ауторке*) и обраћају се и дечацима и девојчицама са: *Драга девојчице! Драги дечаче!*, а у скоро свим задацима и питањима у уџбенику која се односе на правопис и граматику наизменично се наводе мушка и женска имена као пример (*мама Тина, тата Мита, нана Мина; Ђурђина има... Филип гледа... Ђира игра... Цица свира... Жељка носи цвет. Ђорђе има оџачарску четку*, итд.). Речник питања и задатака је најчешће родно неутралан, те се користе формулације попут *прочитај, одговори, откриј, попуни, препиши, напиши*.

3.2.2. Реч по реч: читанка за први разред основне школе и примери добре праксе у буквару и радној свесци (*Нови Логос*)

Ауторство текстова

У читанци је заступљено 19 аутора и 6 ауторки, као и 8 текстова из народне књижевности чији аутори/ке су непознати. Када се узму у обзир само ауторски текстови, у читанци је заступљено 3 пута више мушкараца него жена. Избор из

⁹ Гаврић, Б. Зоран и Ковачевић, Мирјана: *Маша и Раша. Игра словима. Буквар за први разред основне школе*, 4. издање, Београд: Klett, 2017.

¹⁰ Жежељ Ралић, Радмила и Матијевић, Бранка: *Маша и Раша, наставни листови: српски језик за први разред основне школе*, 5. издање Београд: Klett, 2017.

стваралаштва је обухватио 3 аутора и 1 ауторку, те је и у овом сегменту приметан родни дисбаланс.

Теме основних текстова из уџбеника

Највећи удео текстова у овој читанци говори о психолошким стањима и осећањима, односно о различитим моралним дилемама (38%) а затим о природи (шуме, поља, годишња доба, животиње и сл.) (34%). Након тога следе текстови у којима се обрађују теме из дечје свакодневице (18%), а потом теме које се односе на породицу и породичне односе (10% текстова).

Сликовни прилози

Укупан број илустрација у овој читанци је 174. Највише сликовних прилога представља предмете који су део водича и који нису релевантни за родну анализу (51%), а затим следе илустрације животиња (18%), мртва природа (13%) и илустрације природе/пејзажа (6%), а тек потом илустрације појединаца (5%), деце са одраслима и парова (по 4%) и групе деце (3%). Када се посматрају само сликовни прилози са људским фигурама, приказано је највише мушких ликова (28% заузимају илустрације дечака, а 2% илустрације мушкараца). Илустрације девојчица заузимају укупно 18%, а илустрације жена 6% сликовних прилога на којима су људске фигуре.

На предњим корицама уџбеника је илустрација групе деце (3 дечака и 2 девојчице), при чему су 2 дечака представљена у активној улози (један отвара врата дрвета (са)знања, а други се радује раширених руку), а остали (2 девојчице и 1 дечак) су представљени у пасивној, посматрачкој улози. На задњој страни корица је пренета илустрација једне од девојчица са предњих корица која има пасивну, посматрачку улогу. На границима су приказане групе деце и/или одраслих (4 граничника) и животиње (2 граничника), с тим што су на 2 граничника приказане родно стереотипне активности за дечаке/девојчице и жене/мушкараце, те док се девојчице играју са ластишем и школице, дотле се дечаци играју са кликерима или лоптом, односно док се отац игра са децом градећи замак од коцкица, а деда игра шах са унуком, дотле бака чита унуки бајке, а мајка износи топлу храну из кухиње на сто у дневној соби.

На илустрацијама су жене чешће приказане у професионалним улогама у односу на мушкараце. Док су жене представљене као учитељице на 3 илустрације у уџбенику, дотле мушкарци нису приказани ни у једној професионалној улози. Када је реч о породичним улогама, жене се појављују у

улози мајке (6 илустрација) или баке (1 илустрација), док су мушкарци приказани у улози оца (3 илустрације) и у улози деде (1 илустрација).

Родна равноправност у дидактичко-методичкој апаратури

За језик питања и задатака се може рећи да је недоследан у погледу језика родне равноправности. Чини се да постоји идеја о потреби да се користи родно неутралан језик, било обраћањем родно неутралним термином (*Зашто деца воле да се играју на снегу? За какву се особу каже да је добра као хлеб?*), било обраћањем ученицама и ученицима у другом лицу јединине (нпр. *Опиши како се играш на снегу... Смисли другачији наслов... Дај имена деци са слика и сл.*) или, ређе, коришћењем и мушког и женског глаголског рода, па и рода именица у једном питању (*Шта би ти рекао/рекла тужибаби и дечаку?* или *Шта би ти урадио/урадила да си учитељ/учитељица* и сл.). Међутим, на појединим местима је присутан и родно дискриминаторан језик (нпр. *Непажљиви сакупљач је разбацао загонетке и њихова решења на сликама. Помози му да се снађе.* или *Испричај шта радиш када је неко од твојих другова болестан.* или *По чему се познаје прави пријатељ?* или *Опиши како замишљаш ловце* или *Где раде орач, ратар, сејач, жетелац и комбајнер?*).

Речник мање познатих појмова садржи 224 одреднице, од којих је 1 дата у родно осетљивом облику (*песникиња*). Објашњења непознатих речи су дата на маргинама текста у облику у којем су речи употребљене у тексту тако да постоје и облици у женском роду (*згодна, мила, материна маза, танана, гргурава* итд.) и у мушком (генеричком) роду (*марљив, крут, дарежљиви, позитиван јунак, главни јунак, жетеоци, сусед* итд.), а најмање у средњем (*путоного*). Ниједна од додатних информација и занимљивости, којих у уџбенику има 44, не односи се на тему родне равноправности нити је критички промишља, те, на пример, занимљивост уз народну песму *Божих штапом бата* говори о томе да *једини гост за Божић је положајник. Он је најчешће мушко дете*. Било би добро да се ова изјава размотри из угла родне равноправности и преиспита разлог због чега је мушко дете најчешће положајник.

Број женских и мушких ликова, њихова старосна доб и локација

У анализираним текстовима мушки ликови чине 59% а женски 41% ликова. Када је у питању старосна доб ликова у текстовима уџбеника, скоро да нема женских и мушких беба, као ни старијих жена и мушкараца. Најзаступљенији су ликови

одраслих мушкараца (укупно 14), а затим следе дечази (11 ликова), одрасле жене (11 ликова), док је најмање ликова девојчица – свега 8.

Највише женских ликова је представљено у затвореном, приватном простору који представља соба/кућа (укупно 5) и учионица (2), док су 4 женска лика представљена у природи. За остале женске ликове је локација неодређена. За разлику од женских ликова, мушки ликови су представљени у природи (укупно 10), у школи (укупно 4), по 3 су представљена у кући и дворцу, док је за друге мушке ликове локација неодређена.

Ликови као главни актери/ке у уџбеничком тексту

У текстовима се 34 мушка лика налазе у улози главног јунака (од тога је 16 животиња), наспрам 17 женских ликова (од чега су 10 животиње). Овакав однос главних ликова подржава стереотипно виђење мушких ликова као предводника, а женских ликова као њихових следбеница. Само су у 2 текста мушки и женски ликови главни актери (*Тужибаба*, *Две руке*). Укупно 16 текстова уџбеника садржи ситуацију заплета, коју у 11 случајева покрећу мушки ликови (69%), а само у 4 случаја женски ликови (25%), док је иста ситуација и када је реч о расплету. Наиме, ситуацију разрешавају углавном мушки ликови (у 7 случајева, односно 44%), наспрам 5 случаја у којима разрешење долази од женских ликова (31% ситуација). Само у 1 случају и заплет и расплет покрећу заједно мушки и женски лик, што чини 6% укупних случајева. У текстовима у којима постоји решење заплета, ликови углавном нуде решења заплета мирним путем (комуникација, помирење, преговарање) (у 50% таквих текстова), а ређе користе насиље (у 38% текстова).

Сукоби и насиље

Сукоби су обрађени у 5 текстова у уџбенику (*Два јарца*, *Две козе*, *Зећ и вук*, *Тужибаба*, *Цар и скитница*). У 2 текста сукоб настаје између мушких ликова (*Тужибаба*, *Цар и скитница*), што је случај и у 3 текста која обрађују сукобе између животиња, с тим да су животиње у 2 текста у мушком, а у 1 у женском роду. Док су сукоби чешћи између мушких ликова, дотле решење сукоба чешће дају женски ликови (*Две козе*, *Тужибаба*). У сукобу мушких ликова или нема позитивног разрешења (*Два јарца*) или је разрешење сукоба у корист само једне стране (*Цар и скитница*). У тексту *Две козе* решење сукоба је конструктивно, односно решење долази кроз сарадњу – две козе су сарадњом спасиле себи живот.

Особине женских и мушких ликова

Женским ликовима се приписују типичне родно стереотипне особине, те је највише женских ликова који су брижни, 2 женска лика су сналажљива, 2 су незналице (језика), а по 1 женски лик има следеће особине: весела, строга, срдита, добра, искрена, паметна, неспретна, пожртвована и моћна. Мушким ликовима се приписује много више особина у односу на женске ликове. Највећи број мушких ликова је вредан (8), затим конфликтан (6), духовит (5), милостив (4), сналажљив (2), строг (2), превртљив (2) и пожртвован (2). По 1 мушки лик има следеће особине: размажен, разигран, весео, заљубљен, тужан, снажан, зловољан, усхићен, оптимиста, незналац, несташан и дружељубив.

Професије женских и мушких ликова

Женски ликови се појављују у знатно нижем броју професионалних улога од мушких ликова. Професија мушких ликова има скоро 5 пута више него женских. У свим текстовима у уџбенику постоје само 3 професије женских ликова које не укључују породичну сферу: учитељица (2), краљица (1) и слушкиња (1). Улоге у којима су најчешће женски ликови у овом уџбенику су: мајка (7), бака (2) и тетка (1) (за одрасле особе), то јест сека (1), дете (2) и ученица (3) (за децу). Мушки ликови се пак појављују у 14 професионалних улога. Највише је улога и најчешће се помињу у тексту ловци (7), затим сејачи (2), те учитељи (2), а следећа занимања обавља по 1 лик или се само 1 помињу у тексту: цар, стражар, орач, ратар, жетелац, комбајнер, млинар, пекар, продавац, певач и домаћин. Када је реч о деци, најчешћа улога дечака је ученик (4), бата (1) и дете (6). У породичној сфери, најчешће улоге мушких ликова су отац (2) и деда (1), што чини трипут мање мушких ликова од женских који су приказани у породичној сфери.

Вредности и интересовања женских и мушких ликова

Мало је вредности које се повезују и са мушким и са женским ликовима. За женске ликове су то, пре свега, љубав и брига према деци и моралне вредности. Мушким ликовима се најчешће приписују рад и марљивост. Постоје само 3 интересовања која се односе на женске ликове: брига за децу и породицу, брига за природу и животиње и образовање. Интересовања мушких ликова укључују бригу о природи, забаву и разоноду, као и тежњу ка успеху и моћи у позиву којим се баве. Интересовања и вредности женских ликова у анализираном уџбенику наглашавају њихову улогу мајке и супруге, док интересовања и вредности мушких ликова наглашавају њихову оствареност у

радној сфери, чиме је подржана родно стереотипна слика о улогама, вредностима и интересовањима мушкараца и жена.

Текстови и родна равноправност

У текстовима се најчешће говори у мушком роду, посебно при навођењу улога и занимања (*цар и скитница, стражари, ловци, орач, ратар, сејач, жетелац* итд.). Ни у једном тексту се експлицитно не наводи појам родне равноправности.

Поједини текстови уџбеника могу додатним питањима или примерима усмерити анализу у правцу разматрања питања родне равноправности, односно разградње родно стереотипног виђења улога мушкараца и жена, тј. дечака и девојчица, а у складу са узрастом детета. Питања и задаци након песме *Мати* не настоје да направе равнотежу између улоге мајке и оца у породици, што је објашњено у анализи Klett-ове читанке за први разред. Додатна информација у оквиру ове наставне јединице поткрепљује родно дискриминаторну поделу улога мајке и оца према којој је мајка она која се емотивно стара о деци, док је отац заштитник породице, дајући пример мужјака лабуда који се у *случају опасности (...)* супротстави нападачу. Слична порука се шаље и у наставној јединици *Успаванке*, у којој мајка успављује дете (*Шта мајка поручује детету у другој песми?*), као и у песми *Првак* Десанке Максимовић (*Од кога он тражи помоћ?*), док се у избору песама Јована Јовановића Змаја, конкретно у песми *Мали брата*, отац појављује као строги и ауторитативни родитељ (*Зашто је мали бата сипао млеко у очев сат? Шта мислиш да ли ће тата имати разумевања за дечаков поступак?*). Избор успаванки датих у овом уџбенику би могао да буде проширен за успаванке у којима је мушкарац (отац, деда, рођак) особа која успављује децу, те разговарати са ученицима/ама у правцу разградње стереотипних виђења поделе одговорности и обавеза мајки и очеве у породици. Такође, приликом обраде свих садржаја који се тичу породице и породичних улога би требало имати у виду и позицију деце из хранитељских породица, као и деце без родитељског старања, и разговарати са ученицима и ученицама и о овој теми.

Примери добре праксе у буквару¹¹ и радној свесци¹²

Када је реч о илустрацијама, у *Буквару* су на страни 8 представљени чланови и чланице домаћинства у родно нестереотипним активностима које заједно обављају, при чему је заступљен једнак број мушких и женских ликова (3 женска и 3 мушка лика): отац и ћерка усисавају и бришу прашину у соби, бака и унук заливају и негују цвеће на тераси, док мајка и син припремају оброк у кухињи. Такође, на страни 9 је приказана различитост ученика и ученица који похађају наставу тако што је на илустрацији и дечак који користи колица, а у улози наставника/це на илустрацији су представљени мушкарац и жена. Додатно, у школском дворишту су приказани и отац и мајка који доводе своју ћерку, односно сина у школу, чиме се поткрепљује другачије виђење родитељских улога од оних у којима је мајка једина особа која се стара о деци.

Питања и задаци у буквару су најчешће формулисани на родно неутралан начин попут: *Посматрај слике и испричај причу* или се користе формулације попут: *опонашај, покажи* итд. Такође, користе се родно осетљиви изрази попут: *Шта би ти урадио/урадила да си на месту три прасета?* и стимулише се критичко разматрање текстова, попут питања уз песму *Добар друг ти вреди више* (П. Зубац) у којој се користи искључиво мушки род. Питањем за анализу песме се указује на могућност дружења са девојчицама, које могу имати исти карактер и особине као и дечак из песме, или се може разматрати различитост особа (дечака и девојчица) са којима се ученици и ученице друже у односу на дечака који је приказан у песми: *Шта за тебе значи добар друг/другарица?*

Радна свеска садржи пример једнородитељске породице, будући да је на илустрацији приказана мајка са двоје деце, ћерком и сином, као и са њиховим псом, а питање уз илустрацију описује: *Ово је породица Матић...* На овај начин се омогућава идентификација ученика и ученица са другачијим моделом породице коју не чини искључиво родитељски пар (отац и мајка) са децом.

¹¹ Милић, Душка и Митић, Татјана: *Буквар за први разред основне школе*, 4. издање, Београд: Нови Логос д. о. о., 2017.

¹² Станковић-Шошо, Наташа и Костић, Маја: *Реч по реч. Радна свеска уз читанку за први разред основне школе*, 4. издање, Београд: Нови Логос д. о. о., 2017.

3.2.3. Читанка са поукама о језику и примери добре праксе у буквару и радној свесци (*Eduka*)

Ауторство текстова

У читанци је заступљено 29 аутора и 4 ауторке, као и 5 текстова из народне књижевности. Када се узму у обзир само ауторски текстови, у читанци је заступљено 7 пута више аутора него ауторки.

Теме основних текстова из уџбеника

Највише текстова у уџбенику (20%) говори о природи (шуме, поља, годишња доба, природне појаве, животиње и сл.), па следе текстови који обрађују тему сукоба или јунаштва (20%), затим текстови о психолошким стањима и осећањима (18%) и о дечјој свакодневици (18%), а на крају текстови о породици и породичним односима, као и о односима са другима/светом (10%).

Сликовни прилози

У анализираној читанци постоје 294 илустрације. На највећем броју сликовних прилога су представљене девојчице и жене (34%), затим дечаци и мушкарци (28%), потом животиње (25%), те напослетку женско-мушки парови (4%) и пар, односно група дечака/мушкараца (3%). Уколико посматрамо само сликовне прилоге са људским фигурама, више је приказано мушкараца/дечака (укупно 52%) у односу на девојчице/жене (48%).

На предњим корицама уџбеника су представљени девојчица и дечак са уџбеником на којем девојчица седи, а дечак стоји ослоњен о њега, док је на задњој страни корица лого издавачке куће (обрис главе сове). На 2 граничника су приказане животиње (2 птице), на 2 граничника се налази илустрација девојчице, а на преостала 3 граничника бака, дечак и један пар који чине дечак и девојчица. Значајно је да илустрације представљају асоцијације на поглавља уџбеника која отварају, те је тако на граничнику поглавља *Ја и ти* приказан пар, док је на граничнику поглавља *Прича* бака, а на граничницима *Смех* и *Јунаштво* су, редом, девојчица, односно дечак, чиме је потврђена родно стереотипна подела улога.

Од професионалних улога ликова жена на илустрацијама су једино приказане улоге учитељице (2 илустрације) и краљице (1 илустрација), док је број професионалних улога мушких ликова значајно виши (2 орача, 2 оџачара, ратар, жетелац, сејач, млинар, пекар, продавац, комбајнер, сликар, стражар, цар, свирач).

Родна равноправност у дидактичко-методичкој апаратури

Речник којим су писана питања и задаци је родно недоследан. Аутори/ке у формулацијама питања и задатака најчешће користе императив попут: *погледај, испричај, настави, запази, покушај, поразговарај, размислите*. Уз то, поједина питања су написана родно осетљивим језиком тако што се паралелно користе облици за оба рода: *Да ли си се некада смејала или смејао толико да ниси могла или могао да престанеш?* или *На једној страни школске свеске напиши наслов „У школи ми се свиђа”, а на другој страни „У школи бих променио” или, ако си девојчица, „У школи бих променила” или Јеси ли некада била или био у зоолошком врту?* или *Поразговарај о томе са друговима и другарицама из одељења*. Ипак, понекад се у формулисању питања и задатака поред родно осетљивог језика у истом задатку појављује и родно дискриминаторан језик, па и родно неутралан, на пример: *Јеси ли некада била или био у зоолошком врту? Поразговарај са друговима из одељења о томе зашто је добро то што можемо видети разне животиње у зоолошком врту*. Аутори/ке именицу *другови* нису ставили у одговарајући облик у женском роду (што је родно дискриминаторно), иако користе оба глаголска рода (а то је родно осетљиво) и у наставку (родно неутрални) императив (*поразговарај*).

Објашњења непознатих речи и израза нису дата уз текстове, већ су сабрана у речник на крају читанке. У речнику има 161 одредница, али се ниједна не односи на тему родне равноправности. Сви придеви су у речнику наведени у мушком роду. Ниједна од 74 додатне информације и занимљивости се не односи на тему родне равноправности, а често су написане родно дискриминаторним језиком јер не укључују именице у женском роду (попут *песникиња* или *приповедачица*): *Песме и приче пишу писци. Када писац пише песме, за њега кажемо да је песник. Када пише приче, зовемо га приповедач*. У поглављу *Ко све живи у школској библиотеци* су наведене кратке цртице из биографија 6 књижевника и књижевница (5 мушкараца и 1 жена).

Број женских и мушких ликова, њихова старосна доб и локација

У текстовима се појављује 35% женских и 65% мушких ликова. Када је у питању њихова старосна доб, најзаступљенији су ликови мушкараца (укупно 20) и дечака (16), потом следе жене (10), а најмање је ликова девојчица, свега 6.

Највише женских ликова је представљено у затвореном, приватном простору који представља соба/кућа, затим у дворишту куће или у школи/породилишту као пословном простору. Највише мушких ликова је представљено на

отвореном (у природи, на крову куће, у шуми, другој држави – Кини). Уколико су мушки ликови представљени у затвореном простору, онда је реч о школи (4), дворцу или кући (5), породилишту (1), а 3 мушка лика су представљена у зоолошком врту (лавиф, тата лав и чика Снешко).

Ликови као главни актери/ке у уџбеничком тексту

У текстовима се 53 мушка лика налазе у улози главног јунака (од тога је 18 животиња), наспрам 24 женска лика (од чега је 10 животиња). Овакав однос главних ликова подржава стереотипно виђење мушких ликова као предводника, а женских ликова као њихових следбеница. Само у 2 текста су и мушки и женски ликови главни актери (*Тужибаба*, *Голуб и пчела*). Укупно 23 текста уџбеника садрже ситуацију заплета, коју у 17 случајева покрећу мушки ликови (74%), а само у 4 случаја женски ликови (17%), док је иста ситуација и када је реч о расплету. Наиме, ситуацију разрешавају углавном мушки ликови (у 11 случајева, односно 48%), наспрам 8 случајева у којима разрешење долази од женских ликова (односно 35% ситуација). Само у 2 случаја заплет покрећу заједно мушки и женски лик, што чини 9% укупних случајева, а само у 1 случају га заједно и решавају (4%). У текстовима у којима постоји решење заплета, ликови углавном нуде решења заплета мирним путем (комуникација, помирење, преговарање) (у 57% таквих текстова), а ређе користе насиље (у 30% текстова).

Сукоби и насиље

Сукоби и насиље су као тема заступљени у 8 текстова (*Тужибаба*, *Смешна прича*, *Две козе*, *Два јарца* (прича и песма), *Зећ и вук*, *Бубино јунаштво*, *Цар и скитница*). У већини текстова се сукоб догађа између мушких ликова (7 текстова), а само у 1 тексту је између женских ликова (*Две козе*). У 5 текстова се сукоб дешава између животиња, у 2 текста између људи, а у 1 тексту је реч о насиљу човека над животињом. Решење заплета мирним путем чешће нуде женски ликови (*Тужибаба*, *Две козе*) у односу на мушке ликове (*Два јарца*, песма). Мушки ликови окончавају сукобе у корист само једне стране (*Цар и скитница*, *Бубино јунаштво*) или чак на штету обе стране у сукобу (*Два јарца*, прича).

Особине женских и мушких ликова

Женским ликовима се приписује мали број особина и оне су најчешће родно стереотипне и пасивне. Женски ликови су приказани као брижни, послушни, добродушни, друштвено одговорни, весели и вискрени. Мушким ликовима се

приписује више различитих особина, али су и оне типичне за овај род. Мушки ликови су најчешће неустрашиви/смели, снажни, духовити, сналажљиви, разиграни, конфликтни и вредни.

Професије женских и мушких ликова

Професија мушких ликова има скоро 4 пута више од женских. Уколико изузмемо улоге које су везане за породицу и сферу домаћинства, женски ликови се појављују у 5 професионалних улога (учитељица – 3, краљица – 1, слушкиња – 1, списатељица – 1 и бабица – неодређен број), а мушки у 18 (највише је ловаца – 4, затим писаца – 3, сејача – 2, песника – 2, сликара – 2 и стражара – неодређен број). По 1 мушки лик се налази у некој од следећих професионалних улога или се само 1 појављује у тексту: орач, ратар, жетелац, комбајнер, млинар, пекар, продавац, учитељ, оџачар, свирач, певач и цар.

Вредности и интересовања женских и мушких ликова

Вредности које се повезују са женским ликовима се преплићу са њиховим интересовањима, а то су, пре свега, љубав према деци, љубав према природи и животињама, образовање и љубав према породици. Мушким ликовима се приписују следеће вредности: правичност, рад и марљивост, хедонизам и моћ, а интересовања су им везана за успех у послу/постигнуће, уживање у животу и истраживање. Интересовања и вредности женских ликова наглашавају њихову улогу мајке и супруге, док интересовања и вредности мушких ликова у анализираном уџбенику наглашавају њихову оствареност у радној сфери. Тиме је подржана родно стереотипна слика о мушком и женском у анализираним текстовима.

Текстови и родна равноправност

Ни у једном од текстова уџбеника се експлицитно не наводи појам родне равноправности, те би речник непознатих појмова могао бити допуњен одредницама којима би се ученицима и ученицама скренула пажња на значења која се придају појединим именицама и на разлоге који стоје у основама њихове употребе у свакодневном говору. Циљ овако разрађеног материјала би био да ученицима/ама укаже на контекст стварања родне неравноправности и на могућности његове промене.

Значајан је пример питања и задатака уз народну причу *Како се постаје јунак*, у којој се велича јунаштво Краљевића Марка, али су питања за анализу приче формулисана тако да понуде могућност критичког разматрања улоге јунака у

којој се могу наћи и дечаци и девојчице, између осталог и користећи формулације и у мушком и у женском роду (јунак и јунакиња): *Састав наслови са „Мој јунак” или „Моја јунакиња”*. Такође, питања и задаци уз песму *Мати* Јована Јовановића Змаја омогућавају критичко разматрање родитељских улога, односно промишљање улоге мајке која не мора бити (једина) особа која брине о деци: *Напиши у свесци неколико реченица о својој мами, или о некоме ко те пази као што лабудица из песме пази своје лабудиће*.

Илустрације које прате текст уџбеника би могле бити допуњене родно нестереотипним приказима професија, те би уместо учитељице могао бити приказан учитељ, а уместо мушкараца у улози орача, комбајнера, сејача, оџачара би могле бити приказане жене.

Примери добре праксе у буквару¹³ и радној свесци¹⁴

У *Буквару* се користе формулације: *прочитај, прецртај, доврши, замени, изабери, нацртај* итд. или *Јеси ли ти био/била у бањи? Испричај*, или *Јеси ли ти некад нешто заборавио/заборавила? Испричај*. Такође, у *Буквару* је представљена заједничка игра дечака и девојчице и заједничко обављање активности у више примера у којима су и једно и друго активни, чиме се шаље другачија порука од стереотипно приказаних пасивних девојчица и активних дечака који се не укључују у мешовите групе деце. У *Буквару* је као задатак уз песму *Добар друг ти вреди више* наведено: *Нацртај свог друга или другарицу*, чиме се ученици и ученице мотивишу да о другарицама такође размишљају као о особама које могу имати карактер попут оног који има друг из песме. Такође, питање уз текст *Неће увек да буде први (Шта мислиш о Владином поступку? Како Влада и Милица могу да нађу заједничко решење?)* мотивише ученике и ученице да размишљају о могућностима заједничког решавања конфликта, чиме се онда мења уобичајена поставка да су девојчице оне које чешће разрешавају заплет.

¹³ Матијевић, Бранка, Видовић, Љиљана и Јанаковић, Ранка: *Нови Буквар: уџбеник за први разред основне школе*, 8. издање, Београд: *Eduka*, 2017.

¹⁴ Јовић, Моња: *Радна свеска уз читанку са поукама о језику за први разред основне школе*, 5. издање, Београд: *Eduka*, 2017.

3.3. Резултати родне анализе уџбеника за српски језик за 2. разред основне школе

3.3.1. Маша и Раша. Царство речи: читанка за други разред основне школе и примери добре праксе у радним свескама (Klett)

Ауторство текстова

Аутори су потписали 63 текста, ауторке 14, а у овој читанци се налази и 16 текстова из народне књижевности. Када се узму у обзир само ауторски текстови, аутора је скоро 5 пута више од ауторки. У овој читанци је понуђено 10 додатних песама Добрице Ерића и 8 додатних песама Љубивоја Ршумовића за обраду, а постоји и избор из песама савремених српских песника и песникиња, при чему су изабрани текстови 10 аутора и само 1 ауторке.

Теме основних текстова из уџбеника

Најчешћа тема у текстовима из читанке је природа (шуме, поља, реке, годишња доба, природне појаве, животиње и сл.), на њу се односи 24% текстова, па следе дечја свакодневица (18%), психолошка стања и осећања (18%) и породица и породични живот (14%). Осим тога, говори се и о родољубивим темама (5%), професионалном животу (5%), егзистенцијалним (4%), религијским (4%) и историјским темама (2%) и уметности (2%).

Сликовни прилози

У овој читанци има 427 илустрација. Највише сликовних прилога представља предмете који су део водича и нису релевантни за родну анализу (41%), а након тога следе слике животиња (19%) и природе (11%). Када се посматрају само сликовни прилози на којима су људске фигуре, може се уочити да највише има сликовних прилога на којима су приказани парови (33%)¹⁵, потом прилога са сликама дечака/мушкараца (31%) и сликама девојчица/жена (27%). Видљив је напор ауторке и издавача да се у овој области обезбеди подједнака заступљеност прилога који приказују слике дечака и девојчица, односно мушкараца и жена. Мешовита група дечака и девојчица, односно мушкараца и жена, приказана је на 4% прилога.

На насловној страни су представљене обе пчеле, Маша и Раша, као дечак и девојчица (Маша има машну у коси и фризуру обликовану у реп, Раша има

¹⁵ Овако висок проценат се појављује због тога што је у овај број укључен и симболички приказ дечака и девојчице који се појављује на свакој страници ове читанке, односно цртеж пчела који представљају Машу и Рашу.

кратку косу и капу са малим пропелером, која представља визуелно занимљивији детаљ). Поред тога, њихова имена се налазе испод цртежа и део су назива читанке. Њихове фигуре су исте величине и представљене у истим бојама. Поред њих се налази цртеж књиге из које излазе 4 лика (девојчица која представља Пипи Дугу Чарапу, Пинокио, Деда Мраз и лик који изгледа као смајли, са неодређеним родним карактеристикама), док једна девојчица чита књигу. На насловној страни је присутна равноправна родна заступљеност. У овој читанци има укупно 8 граничника – на 7 се налазе цртежи Маше и Раше и кратке поруке за ученике и ученице. Маша и Раша на цртежима равноправно учествују у заједничким активностима (представљају се са цвећем у руци; лете на књизи изнад облака; играју се око клупе; користе књиге да се заштите од кише; читају текст; обоје се играју обручем; Раша поклања књигу Маши). На првом граничнику се ауторка обраћа и дечацима и девојчицама (*Драга девојчице! Драги дечаче!*), а у кратком обраћању које следи користи родно неутралан језик и потписује се као *ауторка*.

На илустрацијама је представљен веома мали број професионалних улога ликова девојчица и жена (појављују се само 4 професионалне улоге девојчица – ученица, уредница новина, новинарка у редакцији и анкетарка која сакупља податке о читању од својих вршњака и вршњакиња). Број професионалних улога мушких ликова на илустрацијама је такође веома мали (1 дечак је представљен у улози морнара; 5 мушкарца је представљено у улози занатлија, 2 као војна лица, 4 као ловци и 1 као риболовац).

Родна равноправност у дидактичко-методичкој апаратури

У највећем броју случајева се у дидактичко-методичкој апаратури користи родно неутралан језик, односно ученицима и ученицама се налози најчешће износе у другом лицу једнине императива (*отвори, погледај, напиши*), а ретко се користи и друго лице множине императива (нпр. *драматизујте, научите, одиграјте*). У једном делу питања и задатака се користи родно осетљив језик са облицима за оба рода (нпр. *Напиши у свесци састав „Причали су ми како је било кад сам ја био/била беба“; Напиши састав на тему „Био сам неодлучан/неодлучна“* (у овом примеру нема конгруенције); *Опиши место које би радо обишао/обишла се дечаком из песме*). Поред употребе родно неутралног и родно осетљивог језика користи се, не толико често, и родно дискриминаторан језик. На пример, након текста *Патак и жабе*, у одељку *Учимо наш српски језик* се користи само именица писац: *Сваки текст у читанци садржи мисли које писац жели посебно да нагласи; у одељку Учимо наш српски*

језик, после текста *Зна он унапред*, наводи се: *Драмске јунаке на позорници играју глумци* (овде се лако могло додати и *глумице*); *Драмска радња је оно што се догађа на позорници пред гледаоцима*; уз текст *Стара слика на зиду* се налази задатак за ученике и ученице: *Испричај смешан доживљај у коме си учествовао са пријатељима*, као и питања: *Ко су јунаци овог текста? Шта су они планирали?* (у тексту се појављује, поред 3 дечака, девојчица Јелица). Уз одговарајући напор, лако би било овде избећи дискриминаторни језик. У свим насловима одељака и поднасловима целина у оквиру одељка је језик родно неутралан, осим подналова *Песме савремених српских песника – избор* и наслова одељка *Они су писали за нас*. Такође, на самом крају се налази целина са насловом *Захваљујемо се учитељима који су, као евалуатори, допринели квалитету овог уџбеника*, иако се на списку налази 98 учитељица и само 7 учитеља.

Речник мање познатих појмова садржи 148 појашњења, али се ниједно не односи на тему родне равноправности. Објашњења непознатих речи су дата испод основног текста и то у облику у којем се нека реч појављује у тексту (нпр. уз текст *Мајка Јову у ружи родила се појављује следећа одредница: бијел, бијела – бео, бела* јер се у тексту помиње: *нек је бијел као бијела вила*). Ниједна од 53 додатне информације и занимљивости се не односи на тему родне равноправности.

Број женских и мушких ликова, њихова старосна доб и локација

У текстовима се појављује 27 женских (26%) и 75 мушких ликова (74%). Када је у питању старосна доб ликова, незнатан је број женских и мушких беба, као и старијих особа оба пола и девојака. Најзаступљенији су ликови мушкараца (44 лика), затим следе младићи (22), па тек онда жене (12). Дечака има 10, а девојчица 11.

Највише женских ликова је представљено у природи (10), потом у соби или другим деловима куће или стана (9). Највише мушких ликова је представљено такође у природи (25), потом у соби или другим деловима куће (11).

Ликови као главни актери/ке у уџбеничком тексту

Главни ликови у текстовима су у највећој мери мушкарци (21 главни мушки лик и 12 главних женских ликова). У великом броју текстова су главни актери животиње, њих 19. Мушки ликови иницирају заплет у 14% текстова, женски свега у 5%, а женски и мушки ликови не изазивају заплет заједно ни у једном тексту. У великом броју текстова нема заплета, а у 20% текстова животиње

изазивају заплет. Мушки ликови решавају ситуацију, односно нуде решење заплета, у 15% текстова, а женски само у 4%, а мушки и женски заједно у 1% текстова. У великом броју текстова нема заплета, док животиње решавају заплет у 20% текстова. У текстовима у којима постоји решење заплета, ликови углавном нуде решења заплета мирним путем (комуникација, помирење, преговарање) (у 65% таквих текстова), а ређе користе насиље (у 35% текстова).

Сукоби и насиље

Сукоби су ретки – само 1 женски лик је у сукобу са другим женским ликом (мајка и ћерка у *Шаренорепој* Гроздане Олујић, где је мајка брижна, али и љубоморна и покушава да контролише ћерку, што се може сматрати стереотипним), а 4 мушка лика су у сукобу са другим мушким ликовима (народне приче *Свети Сава, отац и син, Пустии бих ја њега али неће он мене* и *Ђела*, као и Ршумовићева песма *Десет љутих гусара*). Женски ликови се ниједном не појављују као виновници насиља, 3 мушка лика врше насиље над мушким ликовима (лирски субјект над гусаром у *Десет љутих гусара* како би се постигао хумористички ефекат, Турчин и хајдук у *Пустии бих ја њега али неће он мене*, а Ђела је побио војску у истоименој причи) а 2 над животињама (газда мучи животиње у *Коњ и магаре* према Доситеју, а стража убија питомог и мирног вука у песми *Био једном један вук* Љ. Ршумовића). Потребно је разговарати о овим ситуацијама са децом и подстаћи их да предложи начине на које би се сукоб могао избећи или, ако већ постоји, како би се могао решити мирним путем.

Особине женских и мушких ликова

Женски ликови су најчешће предузимљиви/ангажовани (њих 4), затим вредни и нежни (по 3), по 2 јунакиње су добре, паметне, пожртвоване, саосећајне и осећајне. Следеће особине показује по 1 женски лик: превртљива, непоштена, креативна, елоквентна, воли да машта, одговорна, одлучна, темељна, пасивна, болешљива, духовита, брижна. Мушким ликовима се приписује много више различитих особина. Највећи број мушких ликова је љењ (10), паметан (8), приказан као свађалица (7) и вредан (5). Поред тога, мушки ликови су ангажовани/предузимљиви (4), компетитивни (3), воле да маштају (3), самостални су (3) и саосећајни (3). По 2 мушка лика су храбра, сталожена, плашљива, приказани су као родољуби, неодговорни, самопоуздани. По један је бунтован, добар, попустљив, поштен, креативан, снажан, одговоран, одлучан, неодлучан, пажљив, безосећајан, неспретан, неуредан, лакомислен, пасиван.

Професије женских и мушких ликова

Професија мушких ликова има 3 пута више него професија женских ликова. У текстовима читанке се појављује само 5 женских професионалних улога (принцеза – 4, домаћица – 1, фризерка – 1, ученица – 1, везиља – 1) и 17 мушких: морнар (гусар) (10), слуга (5), принц/краљ (5), војно лице (4), кројач (3), ученик (3), берберин, млинар, учитељ, лекар, верски вођа, ловац, артиста, директор, ковач мачевалац и чувар (по 1).

Вредности и интересовања женских и мушких ликова

Свега 3 вредности се повезују са женским ликовима, и то љубав према деци, рад и марљивост и приватно власништво и материјалне вредности, из чега се јасно види да су вредности женских ликова традиционалне, а да је само 1 јунакиња усмерена на стицање материјалних добара, што се сматра стереотипно мушком вредношћу. Мушким ликовима се приписује 11 различитих вредности: разонода и лагодан живот (10), приватно власништво и материјалне вредности (4), лична самосталност (4), брак и породица (3), патриотизам (3), демократија (3), духовне вредности, стваралаштво, култура, уметност (2), добротинство (1), колективна слобода (1), традиционализам (1) и љубав (1). Када су у питању интересовања, у вези са женским ликовима се помињу 2 различита интересовања: брига за децу и породицу (3 лика) и брига о животињама (1). Интересовања мушких ликова је више (10) и то су: стицање материјалног богатства (4), брига за децу и породицу (3), брига о животињама (2), уређивање окућнице (1), национална прошлост, обичаји, традиција (1), вера и верски живот (1), путовања (1), уметност (1), забава и разонода (1) и лично напредовање и усавршавање (1). У светлу родне равноправности је важно да женски и мушки ликови имају заједничка интересовања, што је овде случај – оба интересовања женских ликова се појављују и међу интересовањима мушких ликова – с тим што је овде важније то што мушки ликови испољавају нека интересовања која се сматрају традиционално женским (на пример, брига за децу и породицу и уређивање окућнице).

Текстови и родна равноправност

У већини текстова се користи родно неутралан језик. У остатку текстова се употребљавају именице које означавају занимања у мушком роду. Ни у једном од 84 текстова се експлицитно не наводи појам родне равноправности.

Постоје текстови који би се могли искористити да се поведе дискусија о родној равноправности. Често се може поставити питање о томе зашто се у неким

ситуацијама и улогама појављују само маме, зашто се у тим ситуацијама не појављују очеви, шта на то утиче и водити дискусија о томе. Више текстова је погодно за постављање додатних питања која би преиспитала представљене улоге оца и мајке. На пример, уз текст *Школа*, после питања *Зашто школе личе на велике добре маме?*; након текста *Мајка Јова у ружи родила*, након објашњења шта су успаванке: *Успаванке су песме које најчешће мајке певају деци пред спавање да би их успавале и да би деца имала лепе и лаке снове*; после текста *Песма за мамине очи*, након питања: *Наведи шта све мајка чини за своју децу* (овде је ауторка већ поставила један добар задатак, уз одговарајућа упутства за ученике и ученице и анализу: *Уколико желиш, напиши у свесци „Песму за татине очи“*); после текста *Кад почне киша да пада*, након питања: *Да л' плаче жена крај конопца / Где прострла је веш да суши?*; после песме *Чуо сам*, уз промену улога оца и мајке: *Када твојој мајци „сунце сине у души“? А када се отац „наоблачи“?*; након песме *Облаци*, после питања *Зашто маме даје улогу Месеца?* Песма *Мама је глагол од глагола радити* је такође погодна за анализу и отварање родне перспективе, нарочито анализа мајчине пожртвованости и љубави и нехајног односа оца. Такође, приликом дискусије са ученицима и ученицама је важно имати на уму да породицу не чине нужно родитељи, односно отац и мајка, и дете/деца.

Питање: *Напиши шта ти имаш, знаш или умеш, а да си по томе препознатљив/препознатљива* након песме *Дај ми крила један круг*, којим се негује различитост, може да буде искоришћено и за разговор о родној равноправности тако што ће се упоредити одговори девојчица и дечака, уочавати сличности и разлике и разговарати о томе да и једни и други могу да се баве истим стварима. Могуће је поставити додатна питања после текста *Свети Сава и син* и питања: *Шта је свети Сава саветовао сину?* Питања могу да се односе на то шта значи поштовати неку особу, како се то поштовање види, има ли неке разлике у томе како треба поштовати оца, а како мајку и због чега.

У занимљиво осмишљеним текстовима *Хајде да направимо... часопис!*, *Хајде да направимо... анкету!* и *Хајде да направимо... дневник читања!* део садржаја часописа који припремају ученици и ученице може да буде у вези са родном равноправношћу, као и питања у анкети, односно анализа књижевних јунака и јунакиња, њихових поступака, улога и понашања. Пословица *На муци се познају јунаци* се може анализирати из различитих углова: зашто у пословици пише јунаци, а не јунакиње; ко су данас наши јунаци и јунакиње и слично.

Примери добре праксе у радним свескама¹⁶

Доследно појављивање сликовних приказа Маше и Раше представља један од примера добре праксе у уџбенику *Слово до слова*. Притом, Маша и Раша су равномерно заступљени, почев од корице овог уџбеника, приказани у уобичајеним и свакодневним дечјим активностима или тако да упућују ученике и ученице на оно што их очекује (нпр. и Маша и Раша држе по један цвет, држе се за руке, пишу по табли, објашњавају шта ће се радити на страници *Читање проблема нема*, представљени су као пар уз ознаку странице, итд). Такође, у овом уџбенику се користи родно неутралан или родно осетљив језик (нпр. *упиши, направи, препиши, смисли; на крају часа сам/сама провераваш своје резултате рада*).

Текст *Ветар*, у којем девојчица тати признаје шта прича са лутком *када смо саме, кад њега нема, кад нема маме, кад нас је страх тишине, таме* отвара могућности за анализу у којој ће бити укључена и родна перспектива која обухвата улогу оба родитеља или улоге особа које брину о деци и њихов однос са децом, показивање љубави и успостављање поверења. У задацима у којима се од ученица и ученика тражи да попуне списак, образац или мали лексикон (*Примени знање, Школска лична карта, Мали лексикон*) се користи родно осетљив језик (*Направи списак другова и другарица из одељења по абецедном реду*; касније се тражи име *учитеља/учитељице*, односно у *Малом лексикону твој најбољи друг* или *твоја најбоља другарица*, па *омиљени спортиста/спортисткиња*) или родно неутралан језик (нпр. *Нешто што те нисмо питали, а желиш да се зна*).

У *Наставним листовима* постоји посебно обраћање дечацима и девојчицама (*Драга девојчице!, Драги дечаче!*) у *Уводној речи*, у самом обраћању се користи родно неутралан језик или родно осетљив језик (нпр. *Научено на часовима овде ћеш примењивати и проверавати колико си у томе успештан/успешна*). Поред тога, уводну реч потписују ауторке. Као и у *Радној свесци* и овде се равноправно појављују Маша и Раша, приказани у свакодневним дечјим активностима на великом броју страница, као и на граничнику *Решења*. У овој књизи се користи родно неутралан (*састави, напиши, разврстај, подвуци*) или родно осетљив језик (*На основу онога што си прочитао/прочитала у тексту, упореди секвоју и зелену алгу, па попуни табелу као што је започето*). Поред

¹⁶ Жежељ Ралић, Радмила: *Маша и Раша. Слово до слова. Уџбеник за учење латинице за други разред основне школе*, 5. издање, Београд: Klett, 2017; Жежељ Ралић, Радмила и Матијевић, Бранка: *Маша и Раша. Наставни листови. Српски језик за други разред основне школе*, 5. издање, Београд: Klett, 2017.

тога, у неким задацима се води рачуна о томе да се појављују и мушки и женски чланови породице. На пример, у задатку у коме се тражи да се подвуку речи које означавају радњу: *Бака меси хлеб и певуши. Деда звиждуће и залива поврће*; у стрипу на основу којег треба написати причу и одговорити на питања се појављују дечак и његова мајка; испод захтева да се реченице препишу латиницом се наводе примери: *Тома је мој ујак. Невена је моја ујна. Они имају Матију и Ваљу*; у једном задатку се тражи да се писаним словима напише множина речи *кума* и *кум*.

3.3.2. Уз речи растемо. Читанка за други разред основне школе и примери добре праксе у радној свесци (Нови Логос)

Ауторство текстова

Аутори су потписали 41 текст, ауторке само 7, а у овој читанци се налази и 15 текстова из народне књижевности. Када се узму у обзир само ауторски текстови, однос између текстова које потписују аутори и ауторке је 85% према 15%. У овој читанци је понуђено 7 додатних песама Добрице Ерића и 4 додатне песме Љубивоја Ршумовића за обраду, као и избор из *Антологије српске поезије за децу* Душана Радовића – по једна песма Душка Трифуновића, Драгана Лукића, Милета Станковића и Љубивоја Ршумовића.

Теме основних текстова из уџбеника

Најчешћа тема у текстовима из читанке је природа (шуме, поља, реке, годишња доба, природне појаве, животиње и сл.) и на њу се односи 34% текстова. Затим следи дечја свакодневица (18%), психолошка стања и осећања (13%) и породица и породични живот (12%). Осим тога, говори се и о егзистенцијалним темама (5%), професионалном животу (2%), родољубивим (2%), историјским (1%) и религијским темама (1%).

Сликовни прилози

У читанци има 160 сликовних прилога. Највише сликовних прилога представља предмете који су део водича и нису релевантни за родну анализу (51%), затим следе слике животиња (17%), па дечака/мушкараца (10%). Када се посматрају само сликовни прилози на којима су људске фигуре, може се уочити да највише има сликовних прилога на којима су приказани дечаци/мушкараци (40%), затим следе слике на којима су девојчице/жене (25%), па женско-мушки парови

(12,5%), а онда мушке групе (10%) и мешовите групе (10%). Најмање је слика на којима су приказане 2 или група девојчица/жена (2,5%).

На насловној страни је нацртан подједнак број девојчица и дечака, по 3. Девојчице се на овим приказима пењу на књиге или их читају, што сугерише освајање знања, а једна девојчица пушта змаја. На врху гомиле књига су дечак и девојчица, као и у средини и у подножју, из чега се види да је илустратор водио рачуна о равноправности. Похвално је што нису све девојчице стереотипно обучене. У овој читанци има укупно 5 граничника. На једном граничнику, *Од куће до школе, од школе до куће*, приказан је део школског дворишта и улаз у школу, као и ученици и ученице и једна одрасла особа која гура колица у којима седи дечак, а занимљиво је то што се на цртежу налазе само 3 девојчице и чак 11 дечака. Међутим, на граничницима *Дар причања* и *Дај ми крила један круг* је нацртан подједнак број мушких и женских фигура. Родно стереотипне улоге су представљене на граничнику *Породично благо* – девојчица се током игре облачи у мамину одећу, има превелике ципеле и на глави круну направљену од папира која је представља као принцезу, а дечак има дрвени мач и штит и такође носи направљену круну од папира.

На илустрацијама је приказан веома мали број професионалних улога ликова девојчица и жена. Ликова девојчица на илустрацијама нема у професионалним улогама, а 2 жене се појављују у улози уметница. Број професионалних улога мушких ликова на илустрацијама је такође веома мали. Лик дечака се појављује у улози ученика, а мушки ликови су представљени као лекар (1), свештеник (3), војно лице (2), мачевалац (2), млинар (3) и морнар (4).

Родна равноправност у дидактичко-методичкој апаратури

У дидактичко-методичкој апаратури се у већем делу текстова користи родно неутралан и родно осетљив језик. Ученицима и ученицама се налози најчешће износе у другом лицу једнине императива (*објасни, наведи, наброј, реши, испричај, уради*). Уз сваки текст се налази одељак *Памтимо* у коме се наглашавају важни појмови. У једном делу питања и задатака се користи родно осетљив језик са облицима за оба рода (нпр. *Опиши шаљив догађај у коме си и ти учествовао/учествовала; Напиши свом другу или другарици једну лепу поруку; Објасни како си разумео/разумела пословицу „У лажи су кратке ноге“; Шта би ти пожелео/пожелела да ти сликарка Зима наслика?*). Поред употребе родно неутралног и родно осетљивог језика, користи се и родно дискриминаторан језик (нпр. у одељку *Памтимо* више пута се наводи само *песник*, затим *глумац, позитивни јунак, негативни јунак, писац*; након песме

Мајка Јова у ружи родила се наводи да су народне песме *преносили непознати даровити појединци* – ове речи су поновљене и након текста *Старо лијино лукавство*; уз текст *Шаренорепа*, у одељку *Подсети се*, каже се да се аутори који пишу бајке, басне, приче називају *приповедачи*).

Речник мање познатих појмова садржи 315 појашњења, али се ниједно не односи на тему родне равноправности. Објашњења непознатих речи су дата испод основног текста и то у облику у којем се нека реч појављује у тексту (нпр. уз текст *Једног дана* се појављују следеће одреднице: *готован – човек који не воли да ради, који жели да нешто добије без напора; нерадник, ленштина; наочит – леп, zgodан, допадљив, привлачан*; уз текст *Доживљаји мачка Тоше* се појављују следеће одреднице: *кочоперио се – правио се важан*; након *Песме Љубивоја Ршумовића* се објашњава одредница *помамила се* и наводи се да то *овде значи: осетила велику потребу за паприкама*). Ниједна од 52 додатне информације и занимљивости се не односи на тему родне равноправности.

Број женских и мушких ликова, њихова старосна доб и локација

У текстовима се појављују 23 женска лика (21%) и 85 мушких ликова (79%). Када је у питању старосна доб ликова, незнатан је број женских и мушких беба, као и старијих особа оба пола и девојака. Најзаступљенији су ликови младића (29), дечака (28) и одраслих мушкараца (26). Веома мало су заступљени ликови девојчица (10) и одраслих жена (9).

Највише женских ликова је представљено у природи (11), потом у соби или другим деловима куће или стана (9). Највише мушких ликова је такође представљено у природи (43), потом у соби или другим деловима куће (13).

Ликови као главни актери/ке у уџбеничком тексту

У највећем броју текстова су главни актери животиње (32%) или нема ликова (31%). Преостали текстови садрже 16 мушких и само 3 женска главна лика, а у 1 случају и женски и мушки лик су заједно главни јунаци. Мушки ликови иницирају заплет у 14% текстова, женски у 5%, а женски и мушки ликови заједно у свега 2% текстова. У великом броју текстова нема заплета (47%), а у 31% текстова животиње изазивају заплет. Мушки ликови решавају ситуацију у 15% текстова, а женски само у 2%, а мушки и женски заједно у 2% текстова. У великом броју текстова нема заплета (46%), док животиње решавају заплет у 29% текстова. У текстовима у којима постоји решење заплета, ликови углавном нуде решења заплета мирним путем (комуникација, помирење, преговарање) (у 79% таквих текстова), а ређе користе насиље (у 21% текстова).

Сукоби и насиље

Сукоби су ретки. Један женски лик је у сукобу са другим женским ликом (већ поменуте мајка и ћерка у *Шаренорепој* Г. Олујић), а у 2 текста су мушки ликови у сукобу са другим мушким ликовима (*Свети Сава отац и син*, народна прича и *10 љутих гусара* Љ. Ршумовића). У 1 тексту се описује сукоб међу животињама. Женски ликови се ниједном не појављују као виновници насиља, у 2 текста се говори о насиљу међу мушким ликовима (*10 љутих гусара* и народна приповетка *Биберче*), а у 1 тексту о мушком лику који врши насиље над животињама (*Коњ и магаре*). У 3 текста је заступљена тема насиља међу животињама. У народној бајци *Биберче* се појављују различите врсте насиља које треба осудити у разговару са децом, али такође треба размотрити положај девојке.

Особине женских и мушких ликова

Женским ликовима се приписују следеће особине: духовита (3), добра (2), паметна (2) и саосећајна (2), а наведене особине испољава по 1 женски лик: предузимљива/ангажована, понизна/послушна, зла, драга/мила, превртљива, непоштена/лажљива, вредна, себична, пажљива, безосећајна, лакомислена, лења, пасивна, површна, болешљива, осећајна, шкрта и нежна. Највећи број мушких ликова је пожртвован (9), затим паметан (7), свадљив (7), лењ (7), вредан (5), предузимљив/ангажован (5) и самосталан (4). По 3 мушка лика су саосећајна, спретна и самопоуздана, а по 2 храбра, непоштена/лажљива и маштовита. По 1 мушки лик је: добар, зао, попустљив, поштен, поуздан, себичан, физички слабашан, одлучан, пажљив, родољубив, неспретан, неуредан, лакомислен, пасиван и послушан.

Професије женских и мушких ликова

Женски ликови се појављују у знатно мањем броју професионалних улога у поређењу са мушким ликовима. Професија мушких ликова има скоро 7 пута више од професија женских ликова. У текстовима читанке се појављују само 2 женске професионалне улоге – ученица (1) и принцеза (1) и чак 13 мушких: морнар (гусар) (10), ученик (3), принц/краљ (3), берберин, занатлија, учитељ, лекар, верски вођа, војно лице, пољопривредник, риболовац, млинар и мачевалац (по 1).

Вредности и интересовања женских и мушких ликова

Мало је вредности које се повезују са женским ликовима, свега 3, и то су: љубав према деци (4 лика), брак и породица (1) и материјалне вредности (1). Мушким ликовима се приписује 7 различитих вредности као што су: брак и породица (12 ликова), духовне вредности (8), љубав према деци (3), самосталност (3), материјалне вредности (2), правичност (1) и алтруизам (1). Постоје само 2 интересовања која се односе на женске ликове – брига за децу и породицу (4 лика) и брига о животињама (1). Интересовања мушких ликова је 3 пута више и то су: лично напредовање и усавршавање (4 лика), брига за децу и породицу (3), брига о животињама (2), стицање материјалног богатства (2), национална прошлост, обичаји и традиција (1) и вера и верски живот (1).

Текстови и родна равноправност

У највећем делу текстова се користи родно неутралан језик. У остатку текстова се употребљавају именице које означавају занимања у мушком роду. Ни у једном од 59 текстова се експлицитно не наводи појам родне равноправности.

Постоје текстови који би се могли искористити да се поведе дискусија о родној равноправности. Као што је објашњено у анализи претходне читанке, неретко се искључиво мајке појављују у одређеним улогама, док је улога очева невидљива. Разговор би требало усмерити на разматрање овог питања и на шта утиче овакво стереотипно представљање улога оца и мајке (нпр. уз текст *Песма за мамине очи*). Приликом обраде текстова који се односе на породицу би требало имати у виду то да породицу не чине нужно отац и мајка, као и позицију деце из хранитељских породица и деце без родитељског старања, те један сегмент анализе посветити критичкој обради текста имајући у виду наведени аспект. Одељак *Подсети се* након песме *Уторак вече ма шта ми рече*, у коме се објашњавају речи истог или сличног значења и речи са супротним значењем се може искористити да се наводе речи и у мушком и у женском роду (сада су само наведене речи у мушком роду, нпр. *болесник – пацијент, доктор – лекар, пријатељ – непријатељ*). Песма *Успаванка* Драгана Лукића се може искористити за разговор о родној равноправности. С обзиром на то да се у овој песми успаванка пева дечаку, са децом се може разговарати о томе да ли би аутор представио исте детаље (ноге, ход, пут, птица) и да је реч о девојци. Од ученика и ученица би могло да се тражи да образложе своје мишљење. Такође, ученике и ученице треба питати да ли се песма *Ако желиш мишиће* Љубивоја Ршумовића, а посебно стих: *Ако желиш снагу збиља мушку* односе само на дечаке или и на девојчице и на основу чега то тврде.

Добар пример представља питање *Како се зову особе које пишу песме?* због учесталог навођења искључиво мушкараца, тј. песника. Такође, добар пример је и постављање фотографија Јована Јовановића Змај и Десанке Максимовић у цртеж облака, али би било добро да се испод њихових фотографија нађу речи *песник* и *песникиња*, а не реч *песници*. На причи у сликама *Дечје игре* су дечаци и девојчице нацртани у заједничким играма, али се на једној од слика само дечаци играју кликерима, што би се могло искористити као повод за разговор са децом о томе које се игре сматрају прикладним за дечаке а које за девојчице и преиспитивање оправданости овакве поделе а и цртежа. Питања која су постављена после народне песме *Играло је девет брата* се могу лепо искористити и додатно продубити за разговор са ученицима и ученицама у коме би се истакла љубав између браће и сестара и потреба да брину једни о другима.

Примери добре праксе у радној свесци¹⁷

Пример добре праксе у *Радној свесци* је цртеж дечака и девојчице на корици, нарочито због тога што се баве сличном активношћу (дечак пише, девојчица чита) и обоје поред себе имају по једну животињу и ранац. *Водич кроз „Радну свеску“* потписују ауторке. Добар пример су и фотографије на којима девојчица вози тротинет а дечак се смеје, зато што је девојчица представљена као активна. Такође, добар је избор илустрација уз које ученици и ученице треба да наведу називе прича зато што је на њима представљен подједнак број мушких и женских ликова из тих прича.

У *Радној свесци* се користе родно неутралан (нпр. *упиши, заокружи, изговори, препиши*) или родно осетљив језик (нпр. *напиши речи које си открио/открила, покушај да се сетиш неког смешног догађаја у којем си учествовао/учествовала, опиши где си се тада налазио/налазила, напиши свом другу/другарици једно писмо*). Такође, пример добре праксе је коришћење именица у женском роду за одређена занимања – употреба речи *песникиња* у следећој реченици: *Песникиња Десанка Максимовић написала је следеће загонетке*, као и паралелно коришћење облика *библиотекар/библиотекарка*. Добар пример је и задатак у коме се од ученица и ученика тражи да напишу *дате речи тако да означавају женски род*, па се наводе следеће речи: *учитељ, играч, лекар, продавац*, као и задатак који се односи на грађење речи у коме се од ученица и ученика тражи да од именице мушког рода начине

¹⁷ Срдиф, Јелена, Станковић-Шошо, Наташа и Костић, Маја: *Радна свеска уз уџбенички комплет српског језика и књижевности за други разред основне школе*, Београд: Нови Логос д. о. о., 2017.

именице женског рода (штета што не постоје обрнути примери) а наводе се следеће именице: *кондуктер, апотекар, зубар, фризер, учитељ, секретар, доктор, директор*.

3.3.3. Читанка за други разред основне школе и примери добре праксе у радним свескама (*Eduka*)

Ауторство текстова

У читанци је заступљено 35 аутора и 8 ауторки, као и 21 текст из народне књижевности. Када се узму у обзир само ауторски текстови, у читанци је заступљено 4 пута више мушкараца него жена.

Теме основних текстова из уџбеника

Најчешћа тема у текстовима је природа (шуме, поља, реке, годишња доба, природне појаве, животиње и сл.) и на њу се односи 30% текстова. Следи дечја свакодневица са 21%, а по 9% текстова се односи на психолошка стања и осећања и породицу и породични живот. Осим тога, говори се и о историјским (5%), егзистенцијалним (5%) и религијским темама (4%), професионалном животу (2%) и уметности (2%).

Сликовни прилози

У овој читанци има укупно 297 илустрација. Највише сликовних прилога представља предмете који су део водича и нису релевантни за родну анализу (51%), затим следе слике дечака/мушкараца (24%), животиња (8%), природе (5%), парова (4%), па тек онда слике девојчица/жена (4%). Када се посматрају само сликовни прилози на којима су људске фигуре, може се уочити велика несразмера – највише има сликовних прилога на којима су приказане мушке фигуре (69%), потом прилога са женским фигурама (13%) и заједничких сликовних прилога (13%).

На насловној страни су представљени дечак и девојчица, при чему је фигура дечака много већа него фигура девојчице. Поред тога, дечак поред себе има лопту, која сугерише активност, спорт, брзину и снагу, а уз девојчицу се налази цртеж бубамаре. У овој читанци има укупно 5 граничника. На 3 граничника су представљене само мушке фигуре (дечак са крилима; дечак у улози клоуна са малом лутком на руци која представља такође мушку фигуру (пајаца); деда и дечак који пецају у чамцу). На 1 граничнику је представљена девојчица која

изгледа као вила и има чаробни штапић, а на једном граничнику су заједно дечак и девојчица.

На илустрацијама нису представљене професионалне улоге ликова девојчица и жена (не постоји ниједна професионална улога у којој се појављује нека девојчица, а жене се појављују у 2 професионалне улоге – домаћица и принцеза). Број професионалних улога мушких ликова на илустрацијама је такође мали (по 1 дечак је представљен у улози ученика, пилота и ловца, а по 1 мушкарац у улози уметника, учитеља, лекара, верског вође, хајдука, краља, артисте и мачеваоца). Однос мушких и женских професионалних улога на илустрацијама је 11 према 2, у корист мушкараца.

Родна равноправност у дидактичко-методичкој апаратури

У највећем броју случајева се у дидактичко-методичкој апаратури користи родно неутралан језик, односно ученицима и ученицама се налози најчешће износе у другом лицу једнине императива (нпр. *опиши, употреби, допуни, замисли, откриј*), а повремено се користи друго лице множине императива (нпр. *одиграјте, разговарајте*) или друго лице множине презента (*позивамо, отпевамо*). У једном делу питања и задатака се користи родно осетљив језик (*Сада си школарац/школарка, али сигурно још волиш играчке; Шта би пожелео/пожелела малом Јови?; Када би срео/срела ове мале готоване, шта би им рекао/рекла?*). Поред употребе родно неутралног и родно осетљивог језика, користи се и родно дискриминаторан језик (нпр. у одељку *Зрнца знања*, поред песме *На крају лета* коју је написала песникиња Гордана Илић, налази се следећа информација: *Већ знаш да песме и приче пишу писци. Када писац пише песме за њега кажемо да је песник. Када пише приче, зовемо га приповедач*; у одељку *Зрнца знања*, након текста *Није лако бити пустолов* се налазе следећа информација и питање за децу: *Писца који пише приче зато можемо звати прозни писац. Подсети се како још називамо писца који пише приче*; у одељку *Зрнца знања* који прати текст *Зна он унапред* се поново користи искључиво мушки род: *Уметници који изводе овакве текстове зову се глумци*). И код назива целина у читанци треба размишљати о родној равноправности. На пример, у занимљиво замишљеном одељку *Зрнца дечјих мудрости* би требало доследно омогућити да се равноправно чује глас девојчица и дечака, посебно код интересантних тема које су важне за родну равноправност (нпр. у одељку *Зрнца знања*, после текста *Доживљаји мачка Тоше*, наводе се само коментари 2 дечака о пријатељству и љубави).

Речник мање познатих појмова садржи 153 појашњења, али се ниједно не односи на тему родне равноправности. Објашњења непознатих речи су дата испод основног текста и то увек у мушком роду (код речи у којима се разликује род), чак и када у основном тексту та реч није тако употребљена (нпр. у речнику који прати текст *Свети Сава и отац и мати са малим дететом* објашњава се реч *умерен: онај који не иде у крајности већ је нашао праву меру* – у основном тексту је та реч употребљена као део описа какво треба да буде *дете: (...) да је у свему умерено*; у тексту *Шаренорепа* Гроздане Олујић се помиње да је мајка *усхићена дететовим све бржим опоравком*, а на следећој страни се у речнику објашњава реч *усхићен: одушевљен*). Само се 1 од 56 додатних информација и занимљивости односи на тему родне равноправности и о њој говори афирмативно. Ипак, ова информација остаје у дидактично-методичкој апаратури недовољно искоришћена за критичку анализу са ученицима и ученицама: *Деца се, попут одраслих, међусобно разликују. Разликују се и девојчице и дечаки. То не значи да су те разлике непомирљиве и да се само сличнима радујемо. И различити се могу лепо дружити* (Манојловић и Бабуновић 2017: 48). Питања која претходе овом одељку на неки начин дају оквир за критичко преиспитивање који је требало додатно развити (нпр. *Откуда та нетрпељивост између дечака и девојчица?*). Међутим, већ наредно питање (*Размисли о томе какве ствари интересују дечаке, а какве девојчице?*) поново враћа на поделу и *мушки свет, свет дечака*, односно *женски свет, свет девојчица*, занемарујући могућност да дечаки и девојчице имају иста интересовања. Такође, следе питања којима се тражи конкретна акција од дечака и девојчица: *Шта би могли да учине дечаки, а шта девојчице да им дружење буде боље? Страницу у свесци подели усправном линијом. На левој страни напиши шта би могли да учине дечаки, а на десној шта би могле да учине девојчице.*

Број женских и мушких ликова, њихова старосна доб и локација

У текстовима се појављује 26 женских (23%) и 87 мушких ликова (77%). Када је у питању старосна доб ликова, незнатан је број женских и мушких беба, као и старијих особа оба пола. Најзаступљенији су ликови одраслих мушкараца (34), затим следе младићи (24) и дечаки (21), па тек онда одрасле жене (13), док је девојчица и девојака најмање (6, односно 5). Највише женских ликова је представљено у затвореном, приватном простору који представља соба или други делови куће (12). Највише мушких ликова је представљено у природи (26) и руралној средини (12), али их је 12 представљено у соби или другим деловима куће.

Ликови као главни актери/ке у уџбеничком тексту

У текстовима има 26 главних мушких ликова и само 5 женских главних ликова, а у 3 случаја су и женски и мушки ликови главни. Мушки ликови иницирају заплет у 70% текстова, женски у 15%, а женски и мушки ликови заједно такође у 15% текстова. Мушки ликови решавају ситуацију, односно нуде решење заплета у 67% текстова, женски само у 14%, а мушки и женски заједно у 19% текстова. Ликови углавном нуде решења заплета мирним путем (комуникација, помирење, преговарање) (у 80% текстова), а ређе користе насиље (у 20% текстова).

Сукоби и насиље

Само један женски лик је у сукобу и то са другим женским ликом (већ поменуте мајка и ћерка у *Шаренорепој* Г. Олујић). Женски ликови се ниједном не појављују као виновници насиља, док један мушки лик врши насиље над другим мушким ликом (*Биберче*).

Особине женских и мушких ликова

Женски ликови су најчешће предузимљиви/ангажовани (њих 6), затим паметни (3) и креативни (3). По 2 јунакиње су вредне и нежне, а следеће особине испољава по 1 женски лик: добра, сарадљива, сталожена, стидљива, одлучна, темељна, саосећајна, пасивна, површна, спретна, духовита, завидљива/љубоморна. Мушким ликовима се приписује много више различитих особина. Највећи број мушких ликова је паметан (14), затим ангажован/предузимљив (9) и вредан (8). По 7 ликова је лењо и свађалице, 6 мушких ликова је саосећајно, 4 лика су одлучна, 3 физички снажна, родољуби и самостални, по 2 храбра, непоштена, креативна, љубазна, физички слабашна, одговорна, неспретна, а по 1 лик је поштен, плашљив, пажљив, хвалисав, неуредан, лакомислен, неодговоран, духовит, шкрт, нежан и размажен.

Професије женских и мушких ликова

У текстовима из читанке се појављују само 4 женске професионалне улоге (принцеза – 4, домаћица – 2, кројачица – 1 и ученица – 1) и 14 мушких: принц/краљ (9), уметник (6), ученик (3), занатлија (2), верски вођа (2), адвокат (2), лекар (1), учитељ (1), хајдук (1), сточар (36), ловац (39), риболовац (1), мачевалац (1) и чувар (1). Осим тога, у текстовима се још помињу димњичари.

Вредности и интересовања женских и мушких ликова

Вредности мушких ликова има 5 пута више од вредности женских ликова. Само 3 вредности се повезују са женским ликовима и то су брак и породица (6 женских ликова), љубав према деци (4) и рад и марљивост (1). Мушким ликовима се приписује 15 различитих вредности, као што су: разонода и лагодан живот (8), вредновање брака и породице (7), љубав према деци (7), љубав према духовним вредностима (5), очување природе и околине (4), тежња ка материјалистичким вредностима (3), рад и марљивост (3), традиционализам (3), патриотизам (2), алтруизам (2), слобода народа (2), образованост (2), самосталност (2), правичност (1) и складан однос са другима (1). Када су у питању интересовања, у вези са женским ликовима се помиње 5 различитих интересовања: брига за децу и породицу (3), брига о животињама (1), спорт и спортски догађаји (1), властито школовање и образовање (1) и лично напредовање и усавршавање (1). Три последње особине су наведене у тексту који није у програму. Интересовања мушких ликова је више (7) и то су: брига за децу и породицу (8 ликова), брига о животињама (2), стицање материјалног богатства (1), уређивање окућнице (1), авантуре и истраживања (1), вера и верски живот (1) и путовања (1). Док су вредности и интересовања женских ликова стереотипни и односе се на брак, породицу и децу, приметно је излажење из стереотипа у вези са вредностима и интересовањима појединих мушких ликова који брак и породицу сматрају важним, односно интересују се за децу и породицу.

Текстови и родна равноправност

У већем делу текстова се користи родно неутралан језик. У остатку текстова се употребљавају именице које означавају занимања у мушком роду. Ни у једном од 63 текстова се експлицитно не наводи појам родне равноправности.

Постоје текстови који би се могли искористити да се поведе дискусија о родној равноправности, али тај потенцијал није искоришћен. На пример, уз текст *Има једно место* Љубивоја Ршумовића, у којем се појављује *госпођица права / која никад, никад / не жели да спава*, као и *једно розе цвеће, / један јунак мамин /који јести неће* се налази цртеж девојчице и дечака који су стереотипно представљени: девојчица има розе мајицу, а дечак плаву иако је ово било погодно место за неку врсту инверзије очекиваног родно стереотипног представљања. Прилика да се говори о родној равноправности и родним стереотипима није препозната у питањима и задацима, напротив: *Које особине красе праве госпођице? Зашто за девојчицу из текста не можемо рећи да је*

*баш права госпођица? Које особине красе правог јунака? Пронађите међу собом „госпођицу праву” и „јунака правога”. Важно је са ученицама и ученицима анализирати и пословицу која се наводи након текста *Сличан се сличном радује* и указати на лепоту различитости и важности поштовања и уважавања различитости (исто треба урадити и након пословице *Свака птица своје јату лети*).*

Након текста *Није лако бити пустолов* се могу постављати питања у вези са тим ко је у овом одломку пустолов, да ли и девојчице могу бити пустолови и слично. Често је присутно стереотипно приказивање улоге мајке као посвећене деци и породици и оца који је одсутан или мање посвећен, те би требало поставити питање због чега су у неким улогама приказане само мајке, на шта то утиче и како би се могло променити (нпр. уз текст *Школа* поставити слична додатна питања после питања *Зашто школе личе на велике добре маме?*, или после текста *Кад киша почне да пада*, после стихова: *Да’л плаче жена крај конопца / где прострла је веш да суши?*, уз *Песму за мамине очи*). Приликом разговора са ученицима и ученицама би требало имати на уму и различите типове породица, као и то да нека деца живе у домовима за децу без родитељског старања.

Питања за анализу текста *Ерика* нам помажу да увидимо да Ерика све зна, да не падне никад током клизања, да уме да црта, пева у хору, успешно *тера бицикл*. Дакле, Ерика је представљена као спретна, активна и способна, способнија од дечака кога мајка грди и тера га да се угледа на Ерику. Питања наведена након текста су добро постављена и отварају могућност да се разговара о односима између дечака и девојчица и њиховим интересовањима (*Откуда та нетрпељивост између дечака и девојчица? Размисли о томе какве ствари интересују дечаке, а какве девојчице? Шта би могли да учине дечаки, а шта девојчице, па да им дружење буде боље? Страницу у свесци подели усправном линијом. На левој страни напиши шта би могли да учине дечаки, а на десној шта би могле да учине девојчице*). Последња два питања веома успешно усмеравају дечаке и девојчице да преиспитају своје понашање и дају конкретне предлоге који треба да олакшају њихово дружење. Такође, након текста следи и информација у којој се још једном указује на разлике међу девојчицама и дечацима, али и на то да се разлике могу превазићи: *Деца се, попут одраслих, међусобно разликују. Разликују се и девојчице и дечаки. То не значи да су те разлике непомирљиве и да се само сличнима радујемо. И различити се могу лепо дружити*.

Примери добре праксе у радним свескама¹⁸

У *Радној свесци* има доста примера употребе родно неутралног језика (нпр. *сложи, потруди се, прецртај, покажи шта знаш о песмама, повежи, илуструј, опиши*), као и неколико примера употребе родно осетљивог језика (нпр. *Сигурно си видео/ла кућу или мост од камена, а да ли знаш шта значи када неко има камено срце?; Пиши о томе шта све радиш, кога си упознао/ла, шта си ново и занимљиво видео/ла и доживео/ла...*).

У тексту *Пас и мачка* у овој радној свесци се дечак Петја и девојчица Жења појављују као јунаци и обоје се баве истом активношћу – цртањем. Наведени пример је значајан са гледишта обраде теме родне равноправности будући да се њиме показује да девојчице и дечаци могу да сарађују и да се баве истим активностима, односно да не постоје поделе на *мушке* и *женске* вештине. У уџбенику *Латиница откривалица* се на корицама појављују дечак и девојчица (иако се уз дечака појављује и *играчка за дечаке* – аутомобил). Дечак и девојчица су приказани и на првом унутрашњем листу, као и касније, повремено заједно а повремено појединачно. На неким илустрацијама се налази исти број дечака и девојчица, у заједничким активностима и у сличним позама (нпр. на цртежу који прати текст *Другови* се налазе 4 девојчице и 4 дечака, 1 дечак и 1 девојчица машу руком као да поздрављају).

На неким местима дечак или девојчица говоре ученицима и ученицама шта треба да раде у одређеном задатку. Деци се обраћају заједно неколико пута, на пример: *Ја сам Која, а моја другарица је Каја. Ми ћемо ти помоћи да на занимљив начин, кроз ребусе, загонетке, песмице, научиш да читаш и пишеш слова латинице*. Наведени пример је значајан будући да су у њему дечак и девојчица приказани равноправно и као сараднички пар, те се на овај начин дечацима и девојчицама пружа могућност идентификације са моделима који промовишу вредности сарадње, солидарности и равноправности. Дечак и девојчица повремено за обраћање користе родно неутралан језик (нпр. *Заокружи речи у пару које се разликују само у једном слову*), али има и ситуација у којима користе родно осетљив језик (нпр. прво се користи родно дискриминаторан језик, а потом родно осетљив: *Замисли да си глумац. Коју би улогу играо/ла?*).

¹⁸ Манојловић, Марела и Бабуновић, Снежана: *Радна свеска. Српски језик за други разред основне школе*, Београд: *Едука*, 2017; Милошевић, Зора: *Латиница откривалица. Уџбеник за други разред основне школе*, Београд: *Едука*, 2017; Јузбашић, Милинка и Тркуља, Натали: *Латица по латица латиница. Уџбеник за други разред основне школе*, 4. издање, Београд: *Едука*, 2017.

Добар пример за увођење родне равноправности се налази у делу уџбеника у којем се учи писање слова у и в. Након питања *Ко кога воли?* од ученика и ученица се очекује да једном линијом споје сваки пар (Иван – Ивана, Жељко – Жељка, Милан – Милана, Јован – Јована, Саша – Сашка, Славко – Славка) и напишу реченицу по моделу *Иван воли Ивану*. Такође, добар пример је паралелно коришћење именица у мушком и женском роду (*Другове и другарице имам да се играм*), као и постављање сличних задатака у којима се појављују и дечак и девојчица (*Данас нам је диван дан, наш другар Која слави рођендан. Напиши три реченице о прослави свог рођендана. / И Каја ће ускоро да слави рођендан. Нацртај јој и напиши честитку*; сличице Које и Каје уз задатак у коме треба написати контролни диктат, односно аутодиктат). Добро решење је и употреба родно осетљивог језика у примеру: *Замисли да си спортисткиња. Којим спортом би се бавила?* иако се из другог дела овог задатка поново види родна подела улога јер дечак каже: *Замисли да си фудбалер. У ком тиму би играо?*

У задатку у којем се од деце тражи да допуне песму која говори о љубави једном речју (а та реч је љубав) у делу песме се појављују деда, баба, мама, тата, сека, бата, прва другарица, први друг:

Нарочито кад се воли

драги дека, драга бака,

мила сека, мили бата.

Прва другарица, први друг

тако редом све укруг.

тај осећај нежан, убав

носи име _____

У уџбенику *Латица по латица латиница* се на корици и на више места у уџбенику налазе цртежи дечака и девојчице који нас упознају са уџбеником и представљени су у уобичајеним дечјим активностима и са сличним реквизитима (књиге, оловке, четкице, ранац, воће, обоје имају занимљиве патике). На почетку уџбеника се дечак Алекса и девојчица Јована представљају и објашњавају ученицама и ученицима шта их очекује у уџбенику. Јована и Алекса се појављују заједно и у различитим задацима (*Доврши кратак дијалог између Алексе и Јоване; Јована и Алекса нису написали латинична слова абедецним редом*).

Пример добре праксе је и цртеж на коме се уз реч *мама* приказују мама и дечак, а уз реч *тата* тата и девојчица, што је супротно стереотипном приказу да се боље слажу и разумеју очеви са синовима а мајке са ћеркама. Такође, добар пример је текст *Мудра царица* у којем се као главна јунакиња појављује седамнаестогодишња девојка која успешно надмудрује цара, као и текст *Деда Душан* у којем се заједно појављују унука Дуња и унук Давид, при чему се наглашава да Дуња воли коње и истиче се да су и Дуња и Давид весели, да иду обоје код деде сваког викенда и уживају у слаткишима. Добар је и избор дечјег рада *Атлас – авантура* Луне Јоване Стаменковић у којем је представљена девојчица која воли да путује, има авантуристички дух, а на крају јој се придружује и њена мама па заједно маштају о путовањима. У тексту *Јована и Алекса* и дечак и девојчица су код свог деде који живи у шуми. Обоје се играју са ланетом, али су обоје тужни зато што ускоро морају да крену у школу и напусте деду: *Обоје су загрлили децу. Наставили су шетњу у тишини, свако у својим мислима. Уживали су још неколико дана у мирису шуме, њеним звуковима и непрегледној лепоти, која је многим пружила уточиште.*

3.4. Резултати родне анализе уџбеника за српски језик за 3. разред основне школе

3.4.1. Маша и Раша. Река речи: читанка за трећи разред основне школе и примери добре праксе у наставним листовима (Klett)

Ауторство текстова

У читанци је заступљено 50 аутора и 9 ауторки, као и 13 текстова из народне књижевности. Када се узму у обзир само ауторски текстови, у читанци је заступљено 5 пута више аутора него ауторки. Ауторка читанке је изабрала још 31 текст ван програма. Од тога, 4 текста из народне књижевности, 4 текста која су потписале књижевнице и чак 23 текста која су написали мушкарци. Тако је пропуштена прилика да се направи баланс између текстова ауторки и аутора, упркос несразмери која постоји у програму.

Теме основних текстова из уџбеника

Највећи број текстова (31%) говори о природи (шуме, поља, реке, годишња доба, природне појаве, животиње и сл.). Такође, доста су заступљене теме из

дечје свакодневице (13%), а говори се и о психолошким стањима и осећањима (9%), породици и породичним односима (9%) и уметности (6%).

Сликовни прилози

У овој читанци има 606 сликовних прилога. Највише сликовних прилога представља предмете који су део водича и који нису релевантни за родну анализу (49%), након чега следе илустрације животиња (16%), женско-мушки пар (зато што Маша и Раша красе бројеве на свакој страници) (13%), природа (11%) и слике дечака/мушкараца (7%). Када се посматрају само сликовни прилози са људским фигурама, приказано је највише парова (58%), затим мушких ликова (34%), док је женских много мање (7%).

На насловној страни и сваком од 7 граничника су приказани Маша и Раша, пчелице које симболички представљају дечака и девојчицу. Њих двоје „воде” ученике/це кроз читанку. Прикази Маше и Раше се налазе на првој страни, изнад обраћања ауторке читанке девојчицама (написано наранџастим словима) и дечацима (написано зеленим словима), при чему Маша има црвени, а Раша плави цвет, као и у индексу појмова и код упутства за коришћење речника. Маша и Раша су на граничницима представљени у различитим активностима, при чему су неке стереотипне (нпр. на почетку поглавља *Вожња* Маша и Раша седе у авиону тако што је Раша напред, а Маша позади).

На илустрацијама нису представљене професионалне улоге ликова девојчица и жена (појављује се само 1 девојчица у улози ученице, 1 жена у улози пекарке и 1 као артисткиња у циркусу). Број професионалних улога мушких ликова на илустрацијама је такође веома мали (2 дечака су представљена у улози ученика, 1 као рудар и 1 као риболовац; по 1 одрасли мушки лик је у улози пекара, уметника, млинара, занатлије и судије).

Родна равноправност у дидактичко-методичкој апаратури

За језик питања и задатака се може рећи да је недоследан у погледу језика родне равноправности. Чини се да постоји идеја о потреби да се користи родно неутралан језик – најчешће је обраћање ученицама и ученицима у другом лицу јединине (нпр. *кажи, опиши, напиши, прогласи, направи, потражи*) или, ређе, у првом, односно другом лицу множине (*Какве жеље упућујемо тек рођеној деци? Коју поруку можемо извући из ове басне?; Одглумите ову ситуацију пред одељењем. Поделите се у неколико група. Осмислите како ће се понашати дете које има особине као јагње*). Присутна је и употреба родно осетљивих облика за оба рода или за називе занимања у женском роду (нпр.

Нацртај улицу у којој би волео/волела да живиш. Ако си некад био/била у циркусу, испричај како је то било) али је истовремено присутан и родно дискриминаторан језик (нпр. *О зими су писали многи писци. Зиму су осликали многи сликари. Глумци у улози спољашњих ликова дочаравају их на свој начин. Буди модни креатор*). Понекад су све комбинације видљиве у једном питању или задатку. На пример, *Одаберите једног водитеља/водитељку квиса и формирајте жири (од три члана)*. У овом примеру се користи родно неутралан облик другог лица множине, као и родно осетљиви облици за назив занимања, али број остаје у мушком роду, као и реч *члан*, што је родно дискриминаторно.

Речник мање познатих појмова садржи 387 одредница, али се ниједна не односи на тему родне равноправности. Објашњења непознатих речи су дата на маргинама текста и у речнику на крају читанке и то у оном облику у којем су речи употребљене у тексту, тако да постоје и облици у женском роду (*бритка, заједљива, нага, оронула, наказна, прекрасна...*). У вези са речима као што су као *каћиперка, преља* или *хајдук*, које се налазе у речнику, ученике и ученице би требало питати како гласе у мушком, односно женском роду, тј. да ли постоје одговарајући облици, зашто не постоје или зашто се ретко користе. Ниједна од додатних информација и занимљивости, којих има 81, не односе се на тему родне равноправности.

Број женских и мушких ликова, њихова старосна доб и локација

У текстовима се појављује 27 женских ликова (30%) и 62 мушка lika (70%). Када је у питању старосна доб ликова, незнатан је број женских и мушких беба, као и старијих особа оба пола. Најзаступљенији су ликови одраслих мушкараца (38) и дечака (28), затим следе одрасле жене (14), младићи (13), девојке (11), а најмање је ликова девојчица, свега 7. Највише женских ликова је представљено у затвореном, приватном простору који представља соба/кућа (9) и урбаној средини (6). Највише мушких ликова је представљено у природи (18) и руралној средини (16), али их је 12 представљено у соби/кући, а 9 у пословном простору.

Ликови као главни актери/ке у уџбеничком тексту

У текстовима се појављују 24 главна мушка lika и само 4 главна женска lika. Такође, у 4 случаја су и женски и мушки ликови главни. Мушки ликови иницирају заплет у 79% текстова, женски у 16%, а заједно у свега 5% текстова. Мушки ликови решавају ситуацију, односно нуде решење заплета у 90% текстова, а женски само у 10%. Ликови углавном нуде решења заплета мирним путем (комуникација, помирење, преговарање).

Сукоби и насиље

Сукоби и насиље се ретко појављују, али тада су углавном мушки ликови у сукобу са мушким ликовима (у 7 текстова). Мушки ликови врше насиље над мушким ликовима (у 4 текста – *Сребрни кључ и шарени хлеб*, *Чардак ни на небу ни на земљи*, *Марко Краљевић и бег Костадин*, *Кад сам био стар човек*) или над животињама (у 3 текста – *Бајка о белом коњу*, *Пегаз*, *Лав и човек*). Треба истаћи да у поменутих текстовима у којима се појављује мотив мушког насиља жртва успева да се избави (у *Сребрном кључу и шареном хлебу* М. Павића мудра жена на суду успе да ослободи свог оклеветаног мужа из затвора, најмлађи царев син из народне бајке *Чардак ни на небу ни на земљи* се враћа кући и жени се лепом девојком), текст представља осуду насиља (односно нечовештва у народној песми *Марко Краљевић и бег Костадин*) или се мотив користи за изазивање хумористичког ефекта (народна прича *Кад сам био стар човек*). Са ученицама и ученицима треба размотрити да ли је добро на насиље узвраћати истом мером, као у бајци *Чардак ни на небу ни на земљи* и да ли је туча у шаљивој причи смешна. Важно је код њих изграђивати критички однос према насиљу.

Особине женских и мушких ликова

Женским ликовима се приписује мало особина. Јунакиње су најчешће пасивне (њих 5), понизне и послушне (4), завидљиве/љубоморне (4), нежне (3), брижне (3), добре (2). По 1 јунакиња је: ангажована/предузимљива, бунтовна, храбра, паметна, непоштена/лажљива, дарежљива, осећајна и спретна. Мушким ликовима се приписује много више различитих особина. Највећи број мушких ликова је ангажован/предузимљив (њих 10), паметан (6), а по 5 јунака је: храбро, непоштено, плашљиво, насилно, завидљиво/љубоморно; по 3 физички слабашно, духовито; по 2 су драга/мила, поштена, превртљива, маштовита, вредна, физички снажна, неспретна, хвалисава, лења, пасивна, радознала; по 1 се појављују следеће особине: зао, сарадљив, дарежљив, себичан, одлучан, пажљив, родољуб, лидер, глуп, брз, самопоуздан, осећајан, спретан, охол, шкрт, строг, брижан, досадан, тврдоглав, размажен.

Професије женских и мушких ликова

Професија мушких ликова има 6 пута више него женских. Женски ликови се појављују само у 4 професионалне улоге (чистачица или послуга – 2, принцеза – 2, пекарка и продавачица – по 1), а мушки у 23 (највише је циркуских артиста – 5, затим морнара – 4, па судија – 3, по 2 пекара/кувара и 3 занатлија, а

следећа занимања обавља по 1 лик: послуга, уметник, кројач, учитељ, лекар, верски вођа, ученик, краљ, рудар, пољопривредник, сточар, директор, млинар, стражар, адвокат, верглаш, поштар, разбојник).

Вредности и интересовања женских и мушких ликова

Мало је вредности које се повезују са женским ликовима, свега 4, и то су: љубав према деци (6 женских ликова), љубав (4), пријатељство (1) и духовне вредности (1). Мушким ликовима се приписује 13 различитих вредности као што су: духовне вредности (6), љубав према деци (4), правичност (3), пријатељство (2), приватно власништво (2), рад и марљивост (2), образованост (2), љубав (2); по 1 мушки лик високо вреднује брак и породицу, патриотизам, признатост у струци, моћ и складан однос са другима. Постоје само 3 интересовања која се односе на женске ликове: забава и разонода (4), брига за децу и породицу (1) и уметност (1). Интересовања мушких ликова је дупло више (7) и то су: брига о животињама (3 лика), забава и разонода (3), уметност (2), техника и техничка достигнућа, авантуре и истраживања, путовања, рад и успех у струци (по 1). И женски и мушки ликови вреднују љубав према деци, али док је за женске ликове то стереотипна вредност, код мушких представља нагризање родних стереотипа. Такође је значајно да се и женски ликови интересују за забаву и разоноду, а не само мушки.

Текстови и родна равноправност

У текстовима се углавном користи родно неутралан језик, сем у појединим случајевима када се занимања наводе само у мушком роду. Ни у једном од 69 текстова се експлицитно не наводи појам родне равноправности.

Постоје текстови који би се могли искористити да се поведе дискусија о родној равноправности. У вези са народном бајком *Чардак ни на небу ни на земљи* се може разматрати позиција и улога женских и мушких ликова у тексту. Ученике/це треба навести да размишљају о следећим питањима: Зашто је отац чувао кћерку „као очи у глави“? Зашто змајеви у бајкама увек отму принцезу, а не неког другог? (Занимљиво би било направити поређење са сликовницом *Принцеза у папирној кеси* Роберта Манча у којој змај однесе принца, а принцеза Елизабета иде да га избави.) Ко иде у потрагу? Да ли можете да замислите обрнуту ситуацију – да је брата отео змај, а да сестре иду да га спасавају? Шта раде девојке на чардаку? Да ли их неко пита да ли желе да се удају? Да ли бисте радије били/е најмлађи царев син или његова сестра у овој бајци? Објасните свој избор. На овај начин се уводи родна перспектива у анализу

текста, ученицима/ама се омогућава да уоче родне стереотипе и родну неравноправност, као и да размишљају о овим темама.

Један од задатака који се односи на Езопову басну *Корњача и зец* је непримерен из угла родне равноправности јер се заснива на стереотипу да су дечаци бољи од девојчица у решавању математичких задатака: *Замисли ситуацију: трка је писмени задатак из математике. Зец је ученик талентован за математику, али не вежба задатке, а корњача је девојчица која нема посебних склоности ка математици, али свакодневно решава математичке проблеме. Размисли какви би били њихови резултати. Шта би волео/волела да будеш, корњача или зец? Објасни зашто.* Осим тога, овде се употребљавају речи ученик и девојчица, чиме се појачава поменуто стереотипизирање. Са друге стране, међу задацима се појавио и један који се односи на замену родних улога, али је он недовољно подржан додатним питањима и коментарима, па се може реализовати механички уместо да допринесе развоју критичког мишљења. После песме *Шта је отац* Драгана Лукића у делу *Хајде да стварамо* пише: *Прочитај песму тако што ћеш уместо отац ставити мајка, а уместо тата мама. Не заборави да промениш наслов.*

После драмског текста *Лед се топи* Александра Поповића, у којем се појављује и мотив родно заснованог насиља, не постоје одговарајућа питања и задаци који би навели ученике/це да заузму критички однос према насиљу, већ се понашање насилног дечака тумачи из његове перспективе као израз заљубљености. Тврдња да је „закржљао” није довољна осуда његових поступака, а пошто је текст хумористички можда неће сви/е ученици/е на овом узрасту разумети да је понашање главног јунака неприхватљиво. Приликом обраде овог драмског текста је важно деконструисати изреку *Ко се бије, тај се воли* којом се често оправдава родно засновано насиље. Пошто се текст састоји од дијалога између Болета и Боже, било би добро осветлити перспективу девојчице Гордане коју Боле малтретира и навести ученике/це да размисле о томе како се Гордана осећа у свакој од тих ситуација.

Ученици и ученице могу радити и мини родну анализу након обраде одређене наставне теме или поглавља у читанци. Требало би да преброје женске и мушке ликове и да одговоре на питање зашто има више мушких ликова и да ли је то у реду.

Примери добре праксе у наставним листовима¹⁹

На почетку *Наставних листова* у *Уводној речи* ауторке (тако су потписане) се обраћају и девојчицама и дечацима: *Драга девојчице! Драги дечаче!* У наставку уџбеника се углавном користе родно неутралан (*решаваћеш, напиши, посматрај, опиши, нацртај, препиши, пишемо*) и родно осетљив језик (*успешан/успешна, сазнао/сазнала, могао/могла*). На великом броју илустрација се равномерно појављују Маша и Раша у различитим активностима. Такође, Маша и Раша су и на корицама, при чему Маша гледа кроз лупу, а Раша има оловку.

Прва вежба се односи на писање приче са летовања (*Прича са летовања*). На сликама које треба описати су девојчица Ана, која вози бицикл, дечак Мирко, који пушта змаја, и група деце (у којој су и Ана и Мирко) која се купа, при чему Ана држи лопту. Девојчица је приказана као активна и спретна у физичким активностима, што је изузетно позитивно, посебно када се има у виду да ученице и ученици треба да опишу Анино и Мирково летовање. У правописним вежбањима која се односе на писање великог слова у именима народа се траже имена припадника и припадница појединих народа (мада у задатку стоји: *Напиши називе становника следећих држава, као што је започето*). Наведени су примери Српкиња и Гркиња. У тексту *Крпењача* Драгана Лукића (у којем су, иначе, најактивнија 2 дечака) се наводе сви чланови породице, а то што су браћа направила крпењачу од делова старе или поцепане одеће чланова своје породице се може сматрати нестереотипном активношћу. На илустрацији у оквиру вежбе *Пишемо правилно* је представљена девојчица која брише прашину и дечак који усисава – позитиван пример равномерне поделе кућних (традиционално женских) послова, али девојчица изговара: *Обрисаћу прашину*, а дечак: *Изненадићу маму*. Задатак се, иначе, односи на управни говор. Требало би да дечак каже: „Усисаћу прашину”, јер се овако, иако деле послове, сугерише да је чишћење куће женски посао и да тиме што брише прашину девојчица неће изненадити маму, пошто се од ње то и очекује.

¹⁹ Жежељ Ралић, Радмила и Матијевић, Бранка: *Маша и Раша. Наставни листови. Српски језик за трећи разред основне школе*, Београд: Klett, 2017.

3.4.2. У свету речи: читанка за трећи разред основне школе и примери добре праксе у радној свесци (Нови Логос)

Ауторство текстова

У читанци је заступљено 44 аутора и 11 ауторки, као и 15 текстова из народне књижевности. Када се узму у обзир само ауторски текстови, аутори су 4 пута више заступљени у односу на ауторке. У наставном програму српског језика у области књижевност је наведено 5 ауторки, 27 аутора и 9 текстова из народне књижевности. Иако су ауторке читанке избором додатних текстова двоструко повећале број ауторки, није направљен баланс између броја аутора и ауторки.

Теме основних текстова из уџбеника

Највећи број текстова (36%) говори о природи (шуме, поља, реке, годишња доба, природне појаве, животиње и сл.), затим следе текстови који говоре о дечјој свакодневици (16%), породици и породичном животу (13%) и о егзистенцијалним темама (9%).

Сликовни прилози

У овој читанци се појављују 182 сликовна прилога. Највише сликовних прилога није родно одређено (54%) и то су углавном илустрације предмета или вињете којима се обележава различита врста задатака. Међу осталим илустрацијама су најзаступљеније животиње (16%), слике дечака/мушкараца (10%), па природа (5%). Када се узму у обзир само сликовни прилози са људским фигурама, највише је оних на којима су приказани дечаци или мушкарци појединачно (43%), па оних са женско-мушким паровима и мешовитим групама (по 18%), а након тога следе илустрације на којима су 2 или група мушкараца (12%). Илустрације на којима су дечаци/мушкарци представљени појединачно или групно чине 54% свих илустрација са људским фигурама. Девојчице/жене су представљене на 9% илустрација – на 7% илустрација је представљена девојчица/жена појединачно, а на 2% илустрација су представљене 2 или група девојчица/жена.

На корицама је приказано дрво које ниче из књиге, под дрветом је девојчица која чита књигу, а на гранама су, такође, поред играчака и књига, девојчице (2) и дечаци (4) који читају или се играју. На највишој грани је дечак који покушава да балансира са птицом на глави, док је нпр. девојчица на љуљашци, што се може сматрати традиционалним, будући да се дечак попео више од девојчице и налази се у изазовнијој ситуацији.

На илустрацијама је представљен мали број професионалних улога ликова. Када су у питању девојчице, можемо видети 1 ученицу и 2 принцезе. Није представљена ниједна жена у некој професионалној улози. Три дечака су представљена у улози спортисте и по 1 као ученик и риболовац. Одрасли мушки ликови се појављују у професионалној улози кочијаша (2) и верског вође/свештеника – Свети Сава.

Родна равноправност у дидактичко-методичкој апаратури

Највећи број питања и задатака је написан родно неутралним језиком. Аутори/ке најчешће користе друго лице једнине или (ређе) множине (нпр. *испричај, запази, уради, објасни, наведи, прочитај; учимо, памтимо*). У појединим питањима су комбиновани родно неутралан и родно осетљив језик (паралелно се користе облици за оба рода): *Испричај на који начин би ти убедио/убедила мече да послуша родитеље. Опиши један догађај у којем си нешто слично видео/видела или доживео/доживела. Како би ти посаветовао/посаветовала Болета?* У веома малом броју питања се истовремено користи родно осетљив, родно дискриминаторан и родно неутралан језик. Такође, у веома малом броју питања се истовремено користи родно осетљив и родно дискриминаторан језик, као нпр: *Опиши једну игру које се најчешће играш са друговима и другарицама на одмору. Напиши на који начин се играш са вршњацима из краја.* У првој реченици се користе облици за оба рода (*друговима и другарицама*), а у другој само облик за мушки род (*вршњацима*).

Прича у сликама, у којој се девојчици одвеже пертла за време трке, њена другарица не мари за то и побеђује, док 2 дечака стају и помажу јој, представља девојчице као несолидарне и такмичарски настројене за разлику од дечака.

Од 351 појашњења непознатих речи се ниједно не односи на тему родне равноправности. Такође, ниједна од 67 додатних информација и занимљивости се не односи на тему родне равноправности.

Број женских и мушких ликова, њихова старосна доб и локација

У текстовима се појављују 44 женска лика (35%) и 82 мушка лика (65%). Када је у питању старосна доб ликова, најзаступљенији су ликови одраслих мушкараца (33) и дечака (26), следе ликови одраслих жена и девојчица (по 15), девојака (13), младића (11) и старијих мушкараца (10). Незнатан је број мушких беба (2) и старијих жена (1).

Највише женских ликова је приказано у затвореном, приватном простору који представља соба/кућа (6) и урбаној средини (6), а затим у простору из маште (4). Највише мушких ликова је представљено у руралној средини (15), затим у природи (14), па у соби/кући и другим деловима стана/куће (11).

Ликови као главни актери/ке у уџбеничком тексту

У текстовима се појављује 21 главни мушки лик и само 4 главна женска лика. Женски и мушки ликови су подједнако у улози главних актера/ки у 2 текста. Један број актера/ки су животиње (13%), а 30% текстова је без ликова (у 4% текстова је нејасно ко је главни/а актер/ка). Када се одбаце текстови у којима нема заплета и они у којима заплет иницирају животиње, видимо да мушки ликови иницирају заплет у 71% текстова, женски у 24%, а женски и мушки ликови заједно у свега 6% текстова. Такође, када се одбаце текстови у којима нема заплета, текстови у којима нема расплета и текстови у којима расплет иницирају животиње, мушки ликови решавају ситуацију у 88% случајева, а женски у 13%. Не постоји ниједан текст у којем заједнички долазе до решења. Ликови углавном нуде решења заплета мирним путем (42%), а веома ретко се физички разрачунавају – само у 4 текста (8%).

Сукоби и насиље

У 1 тексту се женски лик сукобљава са другим женским ликом, а у 3 текста се међусобно сукобљавају мушкарци. Такође, у 1 тексту се мушки лик сукобљава са женским. Насиље се појављује у малом броју текстова – женски ликови не врше насиље, а мушки ликови су у 2 текста насилни према другом мушком лику (*Марко Краљевић и бег Костадин и Чардак ни на небу ни на земљи*), у 1 према женском (*Лед се топи*) и у 2 текста према животињама (*Лав и човек* и *Бајка о белом коњу*). Посебно треба обратити пажњу на текстове у којима се сукоб не решава мирним путем и подстаћи ученице и ученике да уоче насиље и да се критички одреде према њему. Такође, ученици и ученице могу предложити алтернативне начине за решавање сукоба и вежбати да одглуме те ситуације.

Особине женских и мушких ликова

Девојчице и жене приказане у тексту су: понизне/послушне (њих 6), пасивне (5), завидљиве/љубоморне (4), брижне (3) и креативне (3). По 2 су непоштене/лажљиве, вредне, пажљиве, безосећајне, а по 1 је: лења, ангажована/предузимљива, бунтовна, добра, драга/мила, физички снажна, плашљива, саосећајна, уредна, неспретна, нежна и подругљива. Ниједна јунакиња није представљена као паметна и/или храбра. Мушким ликовима се

приписују 34 различите особине. Највећи број мушких ликова је паметан (њих 12), непоштен/лажљив (10), ангажован/предузимљив (7); затим следе особине: насилан (4), добар (3), плашљив (3), пасиван (3), храбар (2), безосећајан (2), поштен (2), превртљив (2), физички слабашан (2) и завидљив/љубоморан (2). По 1 јунак је: зао, сарадљив, маштар, вредан, себичан, физички снажан, пажљив, побожан, лидер, хвалисав, лењ, духовит, самопоуздан, уображен, брижан, досадан, тврдоглав, нестрпљив и размажен.

Професије женских и мушких ликова

Женски ликови се појављују само у 6 професионалних улога (принцеза – 5, спортисткиња – 3, чистачица или послуга – 2, ученица – 1, продавачица – 1, морнарка – 1), а мушки у 14 (највише је морнара – 7, а затим спортиста – 3 и царева/краљева – 3, па учитеља – 2 и лекара – 2 и по 1 свештеник, кочијаш, пољопривредник, сточар, артиста, млинар, судија, поштар и стаклар).

Вредности и интересовања женских и мушких ликова

Мало је вредности које се повезују са женским ликовима, свега 3, и то су: љубав (3), брак и породица (1), лична самосталност (независност) (1). Мушким ликовима се приписује 12 различитих вредности, као што су: љубав према деци (4 мушка лика), приватно власништво, односно материјалне вредности (3), љубав (3), правичност (2), рад и марљивост (2) и алтруизам (2). По 1 мушки лик високо вреднује брак и породицу, признатост у струци, моћ, складан однос са другима, угледан друштвени положај и живот у складу са учењем вере. Постоје само 2 интересовања која се односе на женске ликове: забава и разонода (6 ликова) и брига за децу и породицу (2). Интересовања мушких ликова је 3, и то су: забава и разонода (4), брига о животињама (2) и рад и успех у струци (1). О женским вредностима и интересовањима је тешко извести уопштене закључке јер их има веома мало. Извесно нарушавање стереотипа је приметно код вредности мушких ликова (партнерска љубав и љубав према деци се углавном сматрају женским вредностима). Позитивна тенденција је и да се забава и разонода појављују као заједничко интересовање женских и мушких ликова.

Текстови и родна равноправност

У текстовима се углавном користи родно неутралан језик. Ни у једном од 53 текстова се експлицитно не наводи појам родне равноправности.

Родну перспективу је могуће увести приликом обраде текстова *Чардак ни на небу ни на земљи* и *Лед се топи*, што је објашњено у анализи Klett-ове читанке за трећи разред. За покретање разговора о родној равноправности је погодан и

одломак из романа *Пипи Дуга Чарапа* Астрид Линдгрен. Роман *Пипи Дуга Чарапа*, који иначе није у програму, добар је избор али се одломак прекида на месту где Пипи, пошто смо је тек упознали, признаје да лаже, а Аника каже да је ружно лагати. На основу овога поједини ученици и ученице могу закључити да је Пипи негативан лик. Требало би изабрати одломак који добро представља сву сложеност њеног лика или одломак у коме се виде њена храброст и племенитост. Једино питање после текста које би се могло односити на родне стереотипе је: *На основу чега се све може закључити да је Пипи необична и које су њене особине?* Ни ово питање не гарантује да ће анализа укључити и родне аспекте. Ученици и ученице се могу усмерити да уоче разлику између Пипи, са једне, и Томија и Анике, са друге стране, као и да уоче родно нестереотипне особине и понашање Пипи: Ко је Пипи? По чему се она разликује од Томија и Анике? Зашто су нам поједине Пипине особине и поступци необични? Зашто Пипи, када је Томи пита зашто иде натрашке, каже: *Зар ми не живимо у слободној земљи?* Аника је проговорила тек на крају одломка. У тексту пише да се тек тада *усудила да отвори уста*. Питати ученике и ученице да покушају да дају неко објашњење због чега. Аника је рекла: *Ружно је лагати*. Једна од могућности је да се са ученицима и ученицама разговара о томе коме би та реченица више пристајала и који би лик волели да буду – Томи, Аника или Пипи – и због чега.

У читанци се налази и информативни текст из *Енциклопедије дечјих игара*, заправо 4 одломка: *Кликери, Покварени телефони, Пантомима и Школице*, поводом којих се са ученицима/ама може разговарати о родно (не)осетљивој употреби језика и родно стереотипним играма. Како се називају особе које учествују у игри? Да ли то значи да су сви мушког пола? Шта значи реч *играчица*? Поред речи *играч* се користе још речи *глумац* и *члан*. Како гласе облици женског рода? Зашто је важно да користимо речи оба рода? Које од наведених игара се играју само дечаци, а које се играју само девојчице? Које од ових игара се играју и дечаци и девојчице? Постоје ли женске и мушке игре? Објасни одговор. Која од ових игара ти се највише свиђа и зашто? Ученици и ученице би требало да дођу до закључка да не постоје игре намењене искључиво дечацима или девојчицама, али да околина има одређена очекивања од дечака и девојчица када су игре у питању.

Примери добре праксе у радној свесци²⁰

Пример добре праксе је што су се Н. Станковић-Шошо, Ј. Срдиф и М. Костић на самом почетку *Радне свеске*, у *Водичу*, потписале као ауторке. Такође, позитивна је употреба родно неутралног (*обнављате, читате, решавате, научите; објасни, напиши, поређај*) и родно осетљивог језика (*учитељ/учитељица, другарице и друга, песникиња; прочитао/прочитала, обрадовао/обрадвала, посаветовао/посаветовала*) у питањима.

Такође, приликом вежбања абецеде (*Игром кроз знање*, 4. задатак) је позитивно навођење имена из различитих култура (нпр. Емина, Золтан, Никола, Његош, Џорџ), али је требало водити рачуна о подједнакој заступљености женских и мушких имена (мушких је 19, а женских 11). Добри су примери реченица у којима дечаци и девојчице нешто раде заједно: *Марко и Нина у биоскопу гледају занимљив филм. Гоца и Урош добили су за Нову годину неколико књига. Мина и Лука долазе аутом у школу, јер напољу пада киша и дува ветар. У 1. задатку, код Писања имена народа треба попунити табелу у којој се у првој колони наводи држава, а затим од имена државе изводе имена народа, нпр. Аустрија – Аустријанци, Аустријанац, Аустријанка. Позитивно је што се тражи име припадника одређеног народа, међутим, ознака друге колоне треба да буде специфичнија (мушки и женски род, једнина и множина) и, такође, недостаје облик множине за женски род. Исто је и у 2. задатку, с тим што се у захтеву који се односи на извођење имена становника и становница појединих градова у називу колоне наводи само *имена становника*, што може бити збуњујуће за децу.*

а) Имена држава	б) Имена народа		
Финска	Финци	Финац	Финкиња
	Аргентици		
		Пољак	

в) Имена градова	г) Имена становника		
			Кикинђанка
		Шапчанин	
	Ужичанин		
Ваљево			

²⁰ Станковић-Шошо, Наташа, Срдиф, Јелена, и Костић, Маја: *Радна свеска уз уџбенички комплет српског језика за други разред основне школе*, 4. издање, Београд: Нови Логос д. о. о., 2017.

Пример добре праксе је и то што се у *Писању назива улица* међу примерима наводи и једна улица која је добила име по знаменитој жени – УЛИЦА КРАЉИЦЕ НАТАЛИЈЕ, мада се на истој страни наводи 8 улица које су добиле назив по именима значајних мушкараца. Када је у питању промена глагола *бити* у садашњем, прошлом и будућем времену (у вежбању *Лице и број глагола*) се траже и облици за 3. лице једине и множине у женском роду. Штета што се то не односи и на глаголе *будити се*, *сањати* и *спавати*. У *Потврдном и одричном облику глагола* у 3. задатку је наведен кратак текст као основа за вежбање, у којем је главна јунакиња девојчица и прате се њене дневне активности. Било би добро да има више фотографија као што је она на 121. страни, где дечак и девојчица заједно трче на ливади, или она на 139. страни на којој су 2 насмејане девојке у дресовима са медаљама око врата, чиме се промовише женски спорт.

3.4.3. Водено огледало: читанка за трећи разред основне школе и примери добре праксе у радној свесци (*Eduka*)

Ауторство текстова

У читанци је заступљено 36 аутора и 6 ауторки, као и 13 текстова из народне књижевности. Када се узму у обзир само ауторски текстови, у читанци је заступљено 6 пута више мушкараца него жена. Аутори/ке читанке су изабрали/е још 12 текстова ван програма и то 4 текста из народне књижевности, 9 текстова мушких аутора и само 1 који је написала жена.

Теме основних текстова из уџбеника

Највећи број текстова (39%) говори о природи (шуме, поља, реке, годишња доба, природне појаве, животиње и сл.). Такође се говори о психолошким стањима и осећањима (7%) и о дечјој свакодневици (7%).

Сликовни прилози

У овој читанци има 88 сликовних прилога. На највећем броју сликовних прилога су представљене животиње (31%), затим природа (25%), па онда дечаци или мушкарци (15%) и женско-мушки парови (13%). Илустрације на којима су представљене девојчице или жене чине само 2% свих сликовних прилога. Када се узму у обзир само сликовни прилози са људским фигурама, највише је дечака или мушкараца (39%), а затим женско-мушких парова (33%), па илустрација на којима су двојица или група мушкараца (15%). Илустрације на којима су дечаци/мушкарци представљени појединачно или групно чине 54%

свих илустрација са људским фигурама. Девојчице/жене су представљене на 2% илустрација а женско-мушки парови и мешовите групе на 39% илустрација.

На корицама су приказани девојчица и дечак у природи, али док он пеца она само стоји изнад њега и то затворених очију. На свим границима је представљена природа и на њима (сем последњег) доминира слика роде. Овај мотив и сам наслов читанке су преузети из *Приче о доброј роди* Стојанке Грозданов Давидовић. Илустрацијом на којој је мешовита група деце се завршава текст *О писцима у твојој читанци*, а на крају садржаја је још једна слика роде.

На илустрацијама нису представљене професионалне улоге ликова девојчица и жена, а незнатан је и број професионалних улога мушких ликова (двојица су верске вође, свештеници – Свети Сава и Свети Никола, а по 1 лик је стаклар и поштар).

Родна равноправност у дидактичко-методичкој апаратури

Највећи број питања и задатака је написан родно неутралним језиком. Аутори/ке најчешће користе друго лице једнине или (ређе) множине императива (нпр. *уочи, напиши, прочитај, нацртај, окарактериши, препричај; поделите се, поставите, укључите*). Поједина питања су написана родно осетљивим језиком (нпр. *Како би ти поступио/ла да си на његовом месту? Јеси ли се икад жртвовао/ла за свог пријатеља? Шта си силно желео/ла, али ниси могао/ла да добијеш? Укључите и учитеља/учитељицу у игру и оцењивање*). Међутим, у формулисању питања и задатака се поред родно неутралног језика појављује и родно дискриминаторан језик. На пример, *Буди и ти приповедач. Буди и ти новинар. Колико власника су имале заљубљене ципеле?* (иако је реч о женским ципелама), *Питај своју мајку и баку које су успаванке теби певале?* (чиме се имплицира да очеви и деде не певају и не би требало да певају успаванке деци). У малом броју текстова се појављују и родно осетљива и родно дискриминаторна и родно неутрална питања и задаци, на пример: *Ову причу читају твоји вршњаци у Великој Британији на часовима енглеског језика. Позајмили смо је од њих да би је читао/ла и ти. Ако је пажљиво прочиташ, умећеш да одговориш на следећа питања*. Аутори/ке заборављају да уз именицу *вршњаци* ставе одговарајући облик у женском роду (што је родно дискриминаторно), иако у потенцијалу користе оба рода (а то је родно осетљиво) и у наставку (родно неутрално) друго лице једнине презента.

Објашњења непознатих речи и израза нису дата уз текстове, већ сабрана у речник на крају читанке. У речнику има 251 одредница, али се ниједна не односи на тему родне равноправности. Придеви су у речнику наведени у оном роду у којем се појављују у тексту. Ниједна од 39 додатних информација и занимљивости се не односи на тему родне равноправности.

Број женских и мушких ликова, њихова старосна доб и локација

У текстовима се појављује 28 женских ликова (29%) и 67 мушких ликова (71%). Када је у питању старосна доб ликова, најзаступљенији су ликови одраслих мушкараца (51) и дечака (32), затим следе одрасле жене (19), младићи (15), девојке (12), старији мушкарци (13), а најмање је ликова девојчица, свега 7. Незнатан је број женских (1) и мушких беба (4), као и старијих жена (3).

Највише женских ликова је представљено у затвореном, приватном простору који представља соба/кућа (11) и урбаној средини (6), а затим у простору из маште (4), пословном простору (4), природи (4) и у дворишту (3). Највише мушких ликова је представљено у руралној средини (30), затим у природи (21), па у соби/кући (18) и по 8 у другим деловима стана/куће, дворишту и пословном простору.

Ликови као главни актери/ке у уџбеничком тексту

У текстовима има 18 главних мушких ликова и само 3 главна женска лика. Женски и мушки ликови су подједнако у улози главних актера/ки само једном. Један број актера/ки су животиње, њих 13 (25%), а 30% текстова је без ликова (у 4% текстова је нејасно ко је главни актер). Када се одбаце текстови у којима нема заплета и они у којима заплет иницирају животиње, видимо да мушки ликови иницирају заплет у 71% текстова, женски у 24%, а женски и мушки ликови заједно у свега 6% текстова. Такође, када се одбаце текстови у којима нема заплета, текстови у којима нема расплета и текстови у којима расплет иницирају животиње, мушки ликови иницирају расплет у 88% случајева, а женски у 13%. Не постоји ниједан текст у којем заједнички долазе до решења. Ликови углавном нуде решења заплета мирним путем (42%), а веома ретко се физички разрачунавају – само у 4 текста (8%).

Сукоби и насиље

У 2 текста се сукобљава женски лик са неким другим женским ликом, а у 5 текстова се међусобно сукобљавају мушкарци. Такође, у 1 тексту женски лик врши насиље над другим женским ликом (*Моја бака је пљачкаш банке*), у 4

текста је мушки лик насилан према неком другом мушком лику (*Паукова мрежа*, *Радост због шкољке*, *Марко Краљевић и бег Костадин* и *Чардак ни на небу ни на земљи*) а у 2 текста према животињи (*Бајка о белом коњу*, *Лав и човек*). Текст *Моја бака је пљачкаш банке* је нетипичан и чак пародијски, иако припада информативним текстовима, тако да ће ученицама и ученицима бити јасно да бака није криминалац, мада завршава у затвору. *Паукова мрежа* је прича која говори о важности вере, али се поводом ње може критички говорити о рату као појави која оличава насиље међу људима, у овом случају војницима. Приликом анализе приче *Радост због шкољке* Миленка Ратковића треба говорити о вршњачком насиљу и о сиромаштву као основи за дискриминацију.

Особине женских и мушких ликова

Женским ликовима се приписује мали број особина – 15. Јунакиње су најчешће пасивне (њих 5), понизне/послушне (4) и завидљиве/љубоморне (4). По 2 јунакиње су ангазоване/предузимљиве, бунтовне, паметне, креативне, а по 1 је добра, храбра, стидљива, саосећајна, пажљива, брижна, нежна и непоштена/лажљива. Мушким ликовима се приписују 32 различите особине. Највећи број мушких ликова је паметан (њих 12), непоштен/лажљив (10), ангажован/предузимљив (7); затим следе особине: насилан (4), добар (3), плашљив (3), пасиван (3), храбар (2), правдољубив (2), поштен (2), превртљив (2), физички слабашан (2) и завидљив/љубоморан (2). По 1 јунак је: зао, сарадљив, маштар, вредан, себичан, физички снажан, пажљив, побожан, лидер, хвалисав, лењ, духовит, самопоуздан, уображен, брижан, досадан, тврдоглав, нестрпљив и размажен.

Професије женских и мушких ликова

Професија мушких ликова има 3 пута више него женских. Женски ликови се појављују само у 5 професионалних улога (чистачица или послуга – 2, принцеза – 2, службеница, разбојница и продавачица – по 1), а мушки у 17 (највише је слуга – 5, затим морнара – 4, па војних лица, пољопривредника и занатлија – по 2). По 1 мушки лик се налази у некој од следећих професионалних улога: лекар, новинар, свештеник, државник, сточар, артиста, директор, млинар, судија, поштар, разбојник и апотекар.

Вредности и интересовања женских и мушких ликова

Мало је вредности које се повезују са женским ликовима, свега 4, и то су: љубав (3), брак и породица (1), разонода и лагодан живот (1) и традиционализам (1). Мушким ликовима се приписује 12 различитих вредности,

као што су: приватно власништво, односно материјалне вредности (12 мушких ликова), традиционализам (4), љубав према деци (3), правичност (2), љубав (2) и рад и марљивост (2). По 1 мушки лик високо вреднује: брак и породицу, признатост у струци, моћ, складан однос са другима, угледан друштвени положај и живот у складу са учењем вере. Постоје само 2 интересовања која се односе на женске ликове: забава и разонода (4 лика) и авантуре и истраживања (1). Интересовања мушких ликова је 4 и то су: стицање материјалног богатства (6 ликова), забава и разонода (3), брига о животињама (2) и рад и успех у струци (1). О женским вредностима и интересовањима је тешко извести уопштене закључке јер их има веома мало. Вредности мушких ликова су углавном стереотипне, а као позитивна тенденција се појављују љубав и љубав према деци. Такође, похвално је што и женске ликове интересују забава и разонода, а не само мушке.

Текстови и родна равноправност

У текстовима се углавном користи родно неутралан језик. Ни у једном од 53 текстова се експлицитно не наводи појам родне равноправности.

Осим у обради народне бајке *Чардак ни на небу ни на земљи* и у обради драмског текста *Лед се топи* Александра Поповића, што је већ објашњено у анализи Klett-ове читанке за трећи разред, родна перспектива се може увести и приликом анализе народне лирске песме *Треперила трепетљика*. У објашњењима испод песме се наводи само то да *песма говори о некадашњем обичају да свекар са својом браћом долази да честита срећан догађај у породици, рођење детета*, а питања се односе на језичку и тематско-идејну анализу песме. Међутим, реч је о рођењу сина, а нигде се не покрећу питања у вези са родном равноправношћу. Ученицима и ученицама треба поставити питања која се односе на родну равноправност као на пример: Да ли би свекар и његова браћа честитали снахи и да је родила кћерку? Објасните свој одговор. Зашто не долазе свекрва и њене сестре него *свекрови*? Каква је ситуација данас? Да ли је свуда на свету исто?

Такође, могу се разматрати родни аспекти текста Реја Баркера и Луиса Фица *Моја бака је била пљачкаш банке*, у коме је представљена једна нетипична бака. Испод текста нема ниједног питања (преузета су из једне британске читанке) које би се односило на разматрање родних стереотипа, већ се од ученика/ца тражи да уоче елементе извештаја. Такође, задатак је да се напише извештај, али понуђене теме немају никакве везе са предлошком. У извештајима би требало да се појави неко нарушавање родних стереотипа.

Ученицима и ученицама се могу поставити питања која се односе на родне стереотипе: Шта је необично у овој причи? Зашто је начелник полиције рекао да је случај необичан? Како је бака објаснила свој поступак? Како замишљамо пљачкаше, а како баке? Направи облик женског рода од именице *пљачкаш*. Зашто се овај облик ретко користи? Ученике/це би требало водити тако да схвате како представе које имамо о појединим групама утичу на наш начин размишљања. Важно је да ученици и ученице анализирају живот баке, да размисле зашто је она тако живела и, такође, одакле њој романтичне представе о пљачкашима.

После драмског текста *Лед се топи* Александра Поповића се дају објашњења која се односе на појам *глумац* и на објашњење елемената драмског текста, али не постоје питања и задаци који би навели ученике/це да се критички одреде према родно заснованом насиљу у тексту. Проблематична је и илустрација уз овај текст на којој је представљен дечак који запиње стрелу, нишанећи у срце нацртано на девојчициној мајици.

Примери добре праксе у радној свесци²¹

У *Радној свесци* се углавном користи родно неутралан (*маштај, опиши, направи, илуструј, подели, користи*) и родно осетљив језик (*понашао/понашала, дао/дала, поручио/поручила, поставио/поставила, читао/читала, прочитао/прочитала*).

У оквиру радних листова који се односе на текстове *Чардак ни на небу ни на земљи* и *Стакларева љубав* Гроздане Олујић се појављују питања у вези са женским ликовима: *Опиши како замишљаш цареву кћерку. Замисли Светлооку и опиши је*. На крају радног листа *Марко Краљевић и бег Костадин* се налази портрет Марка Краљевића – рад Мине Караџић, што је и експлицитно наведено: *Овај портрет Марка Краљевића насликала је Мина Караџић, кћерка Вука Стефановића Караџића*. На овај начин се афирмише стваралаштво жена, али би такође било добро да ауторка није означена само као Вукова кћерка, већ и као изузетно образована особа која је знала неколико језика, бавила се сликарством и књижевним радом. Радни лист *Двије сеје брата не имале* се завршава задатком *Богати свој речник тако што ћеш саставити нове речи*. Ученици/е би требало да напишу деминутиве и хипокористике од назива за чланове породице. У задатку су заступљени и женски и мушки чланови породице (сестра, брат, баба, мајка, деда).

²¹ Др Тодоровић, Нада и Зарупски, Софија: *Радна свеска. Српски језик за трећи разред основне школе*, 10. издање, Београд: *Eduka*, 2017.

Када је у питању писмено изражавање, могу се издвојити 3 радна листа (*Састављање средине приче, Писање приче према задатим речима и Писање разгледница*) чију основу чине текстови Игора Коларова (*Маријана као славуј, Супер прича о Сандри и Биљанине разгледнице*). У првом од ових радних листова, ученицима и ученицама је понуђен почетак и крај приче о Марији Ивањац. На почетку се наводи да она изузетно лепо пева, да *има најлепши глас на свету*, а на крају да много путује, *обишла је скоро све градове света* и видела је више од хиљаду чуда. Задатак за ученике/це је да опишу како Марија Ивањац пева. Женски лик у овом тексту се бави уметношћу и много путује, чиме се превазилази уобичајено стереотипно представљање јунакиња. У другом наставном листу ученици и ученице треба да напишу причу на основу задатих речи у којој ће главна јунакиња бити Сандра. Понуђене речи не означавају појмове који се стереотипно доводе у везу са девојчицама. Трећи наставни лист садржи текстове 3 Биљанине разгледнице (из Париза, Лондона и Мадрида) упућене различитим особама (Пери, Маји, Жики), а задатак за ученике/це је да, по угледу на њих, напишу једну Биљанину разгледницу *док се она брчка у Кинеском мору*. Као и у претходна 2 листа, главни лик је женски, а указује се на Биљанину покретљивост, духовитост и друштвеност. Кроз ликове Марије Ивањац и Биљане се афирмишу путовања као вредност и интересовање женских ликова.

У другом задатку прве вежбе из одељка *Сада знам много више* ученици/е треба да напишу мушки род једнине и женски род множине од именица Срби, Мађари, Турци. Сличан је трећи задатак у другој вежби, мада одреднице у табели могу довести до забуне, будући да гласе овако: држава, народ, мушкарац, жена, при чему су у колони *народ* наведени примери *Аустријанци* и *Хрвати*, где се мушки род множине изједначава са именом народа тако да се припаднице народа чине невидљивим, као да се народ састоји само од мушкараца. Ово се може избећи коришћењем искључиво граматичких категорија у табелама. Четврти задатак у четвртој вежби садржи 4 преметаљке – у питању су имена *наших славних спортиста*. Ученици и ученице треба правилно да разместе слова како би добили тражена имена. Иако је језик задатка родно дискриминаторан (помињу се само спортисти), преметнута су имена 2 тенисерке и 2 тенисера, што је значајно за ученике и ученице јер се указује на важност жена у спорту.

3.5. Резултати родне анализе уџбеника за српски језик за 4. разред основне школе

3.5.1. Маша и Раша. Речи чаробнице: читанка за четврти разред основне школе и примери добре праксе у наставним листовима (Klett)

Ауторство текстова

У читанци је заступљено 43 аутора²² и тек 6 ауторки, као и 15 текстова који припадају народној књижевности или су у питању информативни текстови о радију, филму и сл. код којих није наведен податак о аутору или ауторки. Када се узму у обзир само ауторски текстови, у читанци је заступљено 7 пута више аутора него ауторки.

Теме основних текстова из уџбеника

Највећи број текстова у овој читанци се односи на тему дечје свакодневице (31%), након чега следе теме у вези са природом (27%) и породицом/породичним животом (13%). Следеће теме у мањем броју прожимају анализирани текстови: историјске теме (8%), друштвене и политичке теме (6%), професионални живот (6%), уметност (5%), религијске теме (3%), психолошка стања и осећања (2%) и родољубиве теме (2%).

Сликовни прилози

У овој читанци има укупно 530 илустрација. Највише сликовних прилога представља предмете који нису релевантни за родну анализу (32%). Након тога следе илустрације животиња (21%), женско-мушки пар (зато што Маша и Раша красе бројеве на свакој страници) (17%), природа (17%), слике дечака/мушкарца (5%), слике девојчица/жена (3%) и слике двојице или групе мушкараца/дечака (2%). Када се посматрају само сликовни прилози са људским фигурама, приказано је највише парова (56%), затим мушких ликова (17%), слика девојчица/жена (8%), групе мушких ликова (7%), родно мешовитих група (7%), док је најмање приказа групе женских ликова (1%).

На насловној страни и сваком од 7 граничника, као и код упутства за коришћење речника, приказани су Маша и Раша, пчелице које симболички представљају дечака и девојчицу. Њих двоје „воде” ученике и ученице кроз читанку, налазе се, такође, на првој страни, изнад обраћања ауторке читанке девојчицама (написано наранџастим словима) и дечацима (написано зеленим

²² Браћа Грим се у анализи третирају као 2 аутора.

словима). Маша и Раша на сликовним прилозима нису приказани у родно стереотипним активностима.

Професија мушких ликова на илустрацијама има 5 пута више него женских. Жене се на сликовним прилозима појављују само у 2 професије – принцеза/царица/краљица (1 илустрација) и глумица (1). Мушкарци се на сликовним прилозима појављују у 10 професија као што су: војно лице/ратник (19), капетан/морнар (11), уметник (5), ловац (4), рибар (3), верски вођа/свештеник (2), астронаут (2) и по 1 продавац, државник/краљ/принц и млинар. Професионалних улога дечака на илустрацијама има 3 пута више него професионалних улога девојчица. Девојчице се на сликовним прилозима појављују као ученице (10) а 1 девојчица је приказана како води емисију на радију. Када су у питању сликовни прикази дечака у професионалним улогама, они се појављују као: ученик (13), уметник (7), принц/државник/цар, радио водитељ, ратник и рибар (по 1).

Родна равноправност у дидактичко-методичкој апаратури

За језик питања и задатака се може рећи да је недоследан у погледу језика родне равноправности. Чини се да постоји идеја да се користи родно неутралан језик. У делу прилога у вези са питањима и задацима је присутан родно осетљив језик (нпр. *Јеси ли овог лета желео/желела...?*, *...шта би урадио/урадила...*, *Опиши једног свог нераздвојног друга или другарицу*), при чему се на појединим местима употребљава и родно дискриминаторан језик (*Замисли да си водитељ емисије, За кога се каже да је јунак?, Како знамо да нам је неко добар друг?*, *Ти си уредник емисије „Веселе вести”* и сл.). Тема родне равноправности није обрађена у питањима и задацима.

Речник мање познатих појмова садржи 248 одредница, али се ниједна не односи на тему родне равноправности. Добијени резултати показују да је 10 речи написано само у мушком роду (*редитељ, млекар, капетан* и сл.), а у 7 случајева су речи написане само у женском роду, али нису у питању занимања (*пасторка, горда* и сл.). Од 90 додатних информација у 2 се користи родно осетљив језик (*најзначајнија српска сликарка, главна јунакиња*), док је у 7 присутан родно дискриминаторан језик (*порука књижевног дела је мисао или идеја коју писац упућује читаоцима, писац ауторске бајке је познат* – а мисли се и на мушки и женски пол). Ниједна од додатних информација се не односи на тему родне равноправности.

Број женских и мушких ликова, њихова старосна доб и локација

У текстовима се појављује 37 женских ликова и 72 мушка лика. Када је у питању старосна доб ликова, најзаступљенији су ликови одраслих мушкараца (40) и дечака (23), а затим следе одрасле жене (18), девојчице у основношколском узрасту (9), младе мушке (6) и младе женске (6) особе. Најмање су заступљене старије особе. Код једне мушке и женске особе је приказан животни развој.

Највише женских ликова је представљено у руралној средини (8), па онда следе прикази у урбаној средини (7), простору из маште (4), природи (4), библиотеци/школи (1), позорници/сцени (1), соби (1) и башти (1). Највише мушких ликова је представљено у природи (17), руралној средини (15), урбаној средини (15), простору из маште (12), а затим следе прикази на позорници/сцени (8), неодређено (6), у свемиру (2), башти (1) и библиотеци/школи (1).

Ликови као главни актери/ке у уџбеничком тексту

Главни ликови у уџбенику су најчешће мушкарци (23 мушка лика наспрам 11 женских ликова). У 6 текстова је нејасно ко је главни лик, у 7 текстова су то животиње, док се 14 текстова не може анализирати на овај начин. Када је у питању заплет, у 16 текстова мушки ликови изазивају заплет, док је са женским ликовима то случај у 5 текстова. У 8 текстова је нејасно или немогуће утврдити ко изазива заплет, а у 9 текстова га изазивају животиње. Мушки ликови решавају заплет у 13 текстова, а женски у 3 текста. У осталим текстовима заплет решавају животиње (4), док у 11 текстова нема расплета. У текстовима у којима постоји решење заплета, ликови углавном нуде решења ситуације мирним путем (у 19 текстова), док се у 7 текстова расплет решава физичким разрачунавањем.

Сукоби и насиље

У тексту *Пепељуга* Александра Поповића је приказан сукоб Пепине (маћехине ћерке) и Пепељугиног оца, који се покаје због свог понашања према Пепељуги и заједно са Ађутантом, Генералом и Царом покушава да натера Пепину да врати Пепељуги ципелицу. У овом тексту је, такође, присутно и насиље које један женски лик врши над другим (маћеха према Пепељуги). У 1 тексту и 1 песми је обрађен сукоб између животиња и мушких ликова. У питању су текст *Кад се снови остваре*, где је описан сукоб између коња и гардијана, и песма *Плави зец*, у којој је обрађен сукоб између ловца и плавог зеца. Сукоб између животиња је описан у 2 текста. У тексту *Међед, свиња и лисисца* постоји сукоб

лисице са медведом и свињом, а у тексту *Кад се снови остваре* коњ Бела грива се физички сукоби са коњем једног од гардијана. У песми *Јетрвица адамско колена* је обрађена појава рата. У песми *Навијам за Виолету* се помиње да је девојчица Виолета у сукобу *с пола света*, као и да се дечак свађа због ње са многима. У тексту *Чик, да погодите због чега су се посвађала два златна брата* се говори о сукобу између Сунца и Месеца.

Када је реч о насиљу, у 2 текста мушкарци врше насиље над мушкарцима. У тексту *Стари Вујадин* Турци физички муче Старог Вујадина и његове синове, док у тексту *Јетрвица адамско колена* њен син Маринко гине у боју (упуцан је од стране непријатељских војника). У 3 текста се помиње насиље над животињама које врше мушки ликови: у лирским народним песмама у једној од песама пише како ловац на лисицу наслања пушку; у народној песми *Јеленче* момак у лову убија јеленче, док у народној бајци *Пепељуга* Пепељугин отац пристаје на то да се закоље крава у коју је претворена Пепељугина мајка. У 3 текста је заступљено насиље над децом: у тексту *Прича о дечаку и месецу* Тврдица туче дечака Радојицу; у тексту *Прва љубав* девојчица Перса добија батине од маме; у тексту *Чик, да погодите зашто су се посвађала два златна брата* Планинка каже како је „испљескала” децу.

Особине женских и мушких ликова

Женски ликови у текстовима су најчешће: брижни (4), зли (3), ангажовани (3), компетитивни (3), себични (3), безосећајни (3), радознали (3), превртљиви (2), скромни (2), маштарке (2). Највећи број мушких ликова је радознао (њих 14), ангажован (8), упоран (8), храбар (8), поштен/искрен (6), паметан (5), родољуб (4), компетитиван (4), снажан (3), пожртвован (3), поносан (3), побожан (3) и неодговоран (3). Упркос постојању одређених особина код оба пола (нпр. ангажовани и компетитивни) само су мушки ликови представљени као паметни, храбри, родољуби, поштени и сл., али занимљиво је приметити (у малом броју) и неодговорни, док су само женски ликови брижни, зли, себични, безосећајни, превртљиви, скромни и маштари.

Професије женских и мушких ликова

Женски ликови се појављују у мањем броју професионалних улога од мушких ликова. Професија мушких ликова има 3 пута више од женских. Женски ликови се у текстовима у уџбенику појављују само у 5 професионалних улога: принцеза/краљица (5), ученица (3), служавка, куварица и пољопривредница (по 1), а мушки у 13: принц (8), ратник (7), ученик (7), уметник (6), морнар/капетан

(4), научник (4), слуга (3), учитељ (3), трговац (3), риболовац (3), верски вођа (2), ловац (2) и пољопривредник (1). Професионалне улоге које се такође помињу у уџбенику су слуге, писари, соколари, гардијани (мисли се на људе који хватају и кроте дивље коње) и ловци.

Вредности и интересовања женских и мушких ликова

Вредност која се у највећој мери повезује са женским ликовима је љубав према деци (10), а затим следе друштвени положај (4), рад и марљивост (3), материјалне вредности (3), традиционалне вредности (2) и моћ (3). Мушким ликовима се најчешће приписују вредности као што су пријатељство (9), моћ (7), образованост, наука (7), патриотизам (5), стваралаштво/креативност (5), угледан друштвени положај (4), добротинство (5), живот у складу са учењем вере (3), материјалне вредности (3), традиционализам (2), лична самосталност (2), рад и марљивост (2) и љубав према деци (2). У домену вредности се може уочити да су женски ликови превасходно оријентисани на љубав према деци. Вредности попут признатости у струци, као и тенденција ка стваралаштву/креативности и сл. углавном изостају код жена. У највећем броју случајева где се код женских ликова може говорити о интересовањима се издваја брига за децу и породицу (10), стицање материјалног богатства (5), љубав (4), пријатељства и познанства (2), национална прошлост, обичаји, традиција (3), авантуре (2) и рад и успех у струци (2). Најзаступљеније интересовање код мушких ликова се односи на пријатељства и познанства (14), затим на математику и природне науке (5), љубав (4), рад и успех у струци (5), књиге, националну прошлост, традицију, обичаје (3), политику и политичко деловање (3), властито школовање (3), верски живот и живот у складу са вером (3), књижевност (3), авантуре и истраживања (3), бригу за децу и породицу (3), лично напредовање (2) и технику и техничка достигнућа (2). Интересовање које се најчешће повезује са женским ликовима, а то је брига за децу и породицу, код мушких ликова се појављује у свега 3 случаја, док се интересовање које најчешће карактерише мушке ликове, а то су пријатељства и познанства, код женских ликова појављује у свега 2 случаја. Такође, занимљиво је и да интересовања као што су рад и успех у струци, лично напредовање, књижевност, техника и техничка достигнућа изостају код жена.

Текстови и родна равноправност

У текстовима се углавном користи родно неутралан језик. Ни у једном од текстова се експлицитно не наводи појам родне равноправности.

За разговор о родној равноправности се може искористити народна песма *Наджњева се момак и девојка*, у којој се женски лик истиче када су у питању рад, забава и издржљивост. Позитивна тенденција у овој песми се види у томе што девојка има исте, ако не и веће, способности од мушкарца у погледу физичке снаге и издржљивости, а уз то се бави и, стереотипно гледано, женским активностима (*ситан везак везе*). Међутим, ова песма у питањима и задацима није проблематизована из угла родних улога. Питање *Како је народни песник приказао младића, а како девојку у песми?* би могло да послужи као увод у ову тему. Још једна песма која се може искористити за разговор о родној равноправности јесте *Навијам за Виолету* Недељка Попадића. Виолета је пркосна, праведна, може се закључити и храбра и спремна да буде другачија по цену да *не говори с пола света*. Посебно је значајно то што је песма писана из угла дечака који ове особине код ње истиче као позитивне. Текст *Сања* Моме Капора такође може послужити за дискусију на ову тему. Након што пристане да се уда за Вању, Сања му говори како је битно да јој се он закуне да ће је увек волети и како не би поднела да он заволи неку другу те му каже: *Знаш, чини ми се да ћу живети само дотле док ме заиста будеш волео...* Приликом обраде овог текста би требало са ученицима и ученицама покренути питања у вези са тим како патријархат обликује романтичне односе између мушкараца и жена и да ли је иста ситуација свуда у свету.

Поставља се питање зашто се у ситуацијама које описују бригу о деци и породични живот појављују само мајке. Потребно је да се у једнакој мери прикаже и веома значајна улога очеве. Тако је у *Луцкастој песми* Фредерика Гарсија Лорке приказан брижан однос мајке према детету (дечаку), а питања у вези са текстом се углавном баве овим односом (нпр. *Како теби мама исказује љубав?*). Постоји само једно питање које може да се односи и на очеве: *Зашто су деца својим родитељима „ћердани од злата“?* Потребно је покренути дискусију са ученицима и ученицама о стереотипном приказивању улоге мајке и очеве и навести их на размишљање о утицају ових стереотипа. Приликом обраде текстова који се односе на породицу и улогу родитеља би требало имати у виду и позицију деце из хранитељских породица, као и деце без родитељског старања, те један сегмент анализе посветити критичкој обради песме имајући у виду наведени аспект.

Примери добре праксе у наставним листовима²³

На почетку *Наставних листова* у *Уводној речи* ауторке (тако су потписане) се обраћају и девојчицама и дечацима: *Драга девојчице! Драги дечаче!* Додуше, у наставку обраћања пише и *Нека читанка постане твој добар пријатељ*, иако је именица *читанка* женског рода.

На насловној страни се налази пар – женска и мушка пчела, Маша и Раша. Њих двоје се углавном наизменично, а некад и заједно, појављују кроз читав наставни лист као женски и мушки водич кроз разноврстан садржај. Позитивна тенденција је то што је женска пчела приказана и у родно нестереотипним активностима – са оловком, са лоптом и слично. Уочена је и позитивна тенденција да се ауторке при обраћању ученицама и ученицима превасходно служе родно неутралним, као и родно осетљивим језиком (*Изабери улогу из чијег угла ћеш писати текст о јесени; Сам/сама одреди; Изабери и опиши један од књижевних ликова које си упознао/упознала; У следећим реченицама заокружи речи које се не мењају*). У сегменту *Читање са разумевањем – познати српски сликари* (пише *сликари*) су наведене 2 наше познате сликарке и 1 сликар, а колона која је предвиђена за навођење њихових имена је названа *сликар/сликарка*. У сегменту *Глаголска времена* у облику за перфект у једнини су наведени и мушки и женски облици одређених глагола, што такође представља позитиван пример. Наведени примери су *ишао/ишла сам, желео/желела сам*. У правописним вежбањима која се односе на писање великог слова у именима, на пример народа, траже се имена и припадника и припадница појединих народа, становника и становница градова, мада у задатку стоји: *Називе становника следећих држава напиши као што је започето*. На пример, наведено је *Рускиња* а тражи се да се у другој колони напише *Рус*, пише именица *Италијан* а потребно је да се напише *Италијанка* у другој колони.

²³ Жежељ Ралић, Радмила и Матијевић, Бранка: *Маша и Раша. Наставни листови. Српски језик за трећи разред основне школе*, Београд: Klett, 2017.

3.5.2. Бескрајне речи: читанка за четврти разред основне школе и примери добре праксе у радној свесци (Нови Логос)

Ауторство текстова

Укупан број аутора је 39²⁴, док је ауторки тек 7. Осталих 18 текстова припада народној књижевности или служи за обнову пређеног градива (*Научили смо*). Када се узму у обзир само ауторски текстови, у читанци је заступљено 6 пута више мушкараца него жена.

Теме основних текстова из уџбеника

У читанци се највећи број текстова односи на тему дечје свакодневице (31%), након чега следе теме у вези са породицом/породичним животом (14%) и природом (17%). Следеће теме у мањем броју прожимају анализирани текстови: друштвене и политичке теме (10%), психолошка стања и осећања (10%), историјске (6%) и религијске теме (2%), уметност (2%) и родољубиве теме (2%).

Сликовни прилози

У читанци има 245 сликовних прилога. Највише сликовних прилога представља предмете који нису релевантни за родну анализу (35%), након тога следе слике животиња (18%), дечака/мушкараца (11%), природе (10%), а потом следе прикази родно мешовитих група (9%), женско-мушких парова (7%), девојчица/жена (7%) и мушких група (6%). Када се посматрају само сликовни прилози на којима су људске фигуре, може се уочити да највише има сликовних прилога на којима су приказани дечаци/мушкарци (27%), затим следе слике на којима су родно мешовите групе (21%), женско-мушки парови (18%), девојчице/жене (17%) и мушке групе (16%).

На насловној страни ове читанке се налази цртеж на којем су приказани дечак и девојчица са животињама, књигама, кућицом на дрвету и играчком за прављење балончића са словима. Девојчица на цртежу заинтересовано гледа у правцу дечака, који прави балончиће са словима, не гледајући у њеном правцу. У овој читанци има укупно 7 граничника. На граничнику *Ко има друга има све* (што није родно осетљиво) се налази цртеж на коме су приказана деца у школском дворишту. Девојчице су приказане као пасивније (2 девојчице седе на клупи и причају), док су дечаци (њих 7) приказани као активнији (у покрету, са лоптом). Само је 1 дечак приказан како једе сам. Такође, на граничнику *Моја*

²⁴ Браћа Грим се у анализи третирају као 2 аутора.

кућица, моја слободица је приказана породица у којој мајка и ћерка обављају послове у домаћинству (праве храну). Позитивно је што је на граничнику *Најлепши сусрет* приказан једнак број дечака и девојчица како држе срце. На осталим граничницима се налазе прикази природе, животиња и ликови из текстова који су углавном заступљени и у читанци.

На илустрацијама су у већој мери представљене професионалне улоге мушкараца у односу на професионалне улоге жена. Професија мушких ликова на илустрацијама има 5 пута више него женских. Жене се на сликовним прилозима појављују само у 2 професије –принцезе/царице/краљице (3) и пољопривреднице (3), док се мушки ликови на сликовним прилозима појављују као: учитељи (2), војна лица/ратници (12), верске вође/свештеници (4), продавци (2), државници/краљеви/принчеви (6), пољопривредници (3), ловци (2), млинари (2) и уметници (2). Девојчице се на сликовним прилозима појављују највише као ученице (10). Приказане су и 2 девојчице које се баве спортом (једна од њих је корисница колица, што је веома добар пример). Дечаци се на сликовним прилозима појављују као ученици (17), принчеви (4) и уметници (2).

Родна равноправност у дидактичко-методичкој апаратури

За језик питања и задатака се може рећи да је недоследан у погледу језика родне равноправности. Ипак, најзаступљенији је родно неутралан језик (*У чему се слажеш са песником?, Уради задатке у Радној свесци, Објасни на који начин пословица потврђује садржину приче*). У једном делу прилога је присутан родно осетљив језик (*Како си се тада осећао/осећала?, Шта си из њих научио/научила?, Сети се неке ситуације у којој си био усамљен/била усамљена, Испричај у којој ситуацији си био љубоморан/била љубоморна на свог друга или другарицу*), али и родно дискриминаторан језик, бар у једном елементу. Ниједно од питања и задатака који прате основни текст се не односи на тему родне равноправности.

Речник мање познатих појмова садржи 283 одреднице, али се ниједна не односи на тему родне равноправности. У 36 прилога постоје одреднице које би требало написати и у женском облику, што није учињено (*редитељ, улога: лице које игра глумац у неком драмском делу, војвода, уметник*). У 5 случајева су речи написане само у женском роду (*пасторка*). Ниједна од 85 додатних информација се не односи на тему родне равноправности.

Број женских и мушких ликова, њихова старосна доб и локација

У текстовима се појављује 54 женских и 75 мушких ликова. Када је у питању старосна доб ликова, најзаступљенији су ликови одраслих мушкараца (39), одрасли женски ликови (35) и дечаци основношколског узраста (22). Најмање су заступљене старије женске особе (3), старије мушке особе (5), девојчице основношколског узраста (5), младе женске особе (7) и ликови младих мушкараца (6).

Највише женских ликова је представљено у руралној средини (11), простору из маште (8), на позорници (6), у соби или другим деловима куће или стана (4), урбаној средини (3), библиотеци или школи (3), деловима стана или куће који нису соба (3) и цркви (2). Највише мушких ликова је представљено такође у руралној средини (21), затим у природи (10), простору из маште (10), библиотеци или школи (3), позорници или сцени (4), соби (1), деловима стана или куће који нису соба (1) и на тавану (1).

Ликови као главни актери/ке у уџбеничком тексту

У уџбенику су најчешће главни актери мушки ликови (18 мушких ликова наспрам 10 женских). У 2 текста је тешко одредити да ли је мушки или женски лик главни актер односно актерка, у 9 текстова су то животиње, а у 5 текстова није јасно ко је главни лик. Када је реч о заплету, мушки ликови га изазивају у 13 а женски у 6 текстова. У 1 тексту и мушки и женски ликови изазивају заплет. У 8 текстова је нејасно ко изазива заплет, а у 7 текстова га изазивају животиње. Мушки ликови решавају заплет у 13 текстова, док је то случај са женским ликовима у 7 текстова. У осталим текстовима заплет решавају животиње (7). Када је реч о текстовима у којима постоји решење заплета, у 24 текста се заплет решава на миран начин, а у 2 текста се решава физичким разрачунавањем.

Сукоби и насиље

Сукоби су обрађени у 5 текстова (*Пепељуга*, *Плави зец*, *Кад се снови остваре*, *Међед*, *свиња и лисица* и *Бела Грива*), што је описано у анализи претходне читанке. Када је реч о насиљу, оно је заступљено у следећим текстовима – *Јетрвица адамско колена*, *Стари Вујадин*, *Кад се снови остваре*, *Јеленче*, *Прича о дечаку и месецу*, *Прва љубав*, *Чик, да погодите због чега су се посвађала два златна брата*. Са ученицама и ученицима треба размотрити да ли је добро на насиље узвраћати истом мером, који су адекватнији начини за

решавање сукоба и да ли је туча у шаљивој причи смешна. Важно је код њих изграђивати критички однос према насиљу.

Особине женских и мушких ликова

Женски ликови су најчешће зли (5), осећајни (5), пожртвовани (4), добри (4), плашљиви (3), компетитивни (3), поносни (3), себични (3) и безосећајни (3). Мушки ликови су најчешће ангажовани (9), добри (5), компетитивни (4), поуздани (4), снажни (4), зли (3), храбри (3), радознали (3), спретни (3), поштени/искрени (3), пожртвовани (3), поносни (3) и побожни (3). Иако су одређене особине заступљене и код мушких и код женских ликова (зли, поносни и сл.), занимљиво је приметити да су само мушкарци представљени као снажни, храбри, радознали и спретни, док су само жене осећајне и плашљиве.

Професије женских и мушких ликова

Женски ликови се најчешће појављују у професијама као што су принцеза/краљица (10), ученица (3), служавка (2) и учитељица (2). Само је по 1 женски лик приказан у улози куvariце/пекарке, пољопривреднице и сточарке. Мушки ликови се најчешће појављују у професијама као што су принц/краљ (9), ученик (5), учитељ (3), морнар/капетан (3), уметник (3), пољопривредник (3), сточар (2), послуга (2) и ловац (2). По 1 мушки лик је приказан у улози верског вође, продавца, риболовца и млинара.

Вредности и интересовања женских и мушких ликова

Вредност која се најчешће повезује са женским ликовима је љубав према деци (20). Након ове следе материјалне вредности (6), пријатељство (5), друштвени положај (3), вредновање традиције (3) и рад и марљивост (3). Вредности које се најчешће повезују са мушким ликовима су пријатељство (7), моћ (6), правичност (4), духовне вредности/стваралаштво (4), материјалне вредности (4), признатост у струци (3) и живот у складу са учењем вере (3). Љубав према деци се код мушких ликова појављује само у 2 случаја. У домену вредности, код женских ликова се највише издваја љубав према деци, што указује на то да је кључна улога за жену улога мајке. Код мушких ликова је ова вредност чак 10 пута мање заступљена. Интересовања која се односе на женске ликове су брига за децу и породицу (15), а затим следе пријатељства и познанства (6), стицање материјалног богатства (5) и национална прошлост, обичаји, традиција (3). Најчешћа интересовања мушких ликова су пријатељства и познанства (7), математика и природне науке (5), друштвене науке (3), авантуре и истраживања (3) и политика и политичко деловање (3).

Текстови и родна равноправност

Ни у једном од текстова се експлицитно не наводи појам родне равноправности. У текстовима се углавном користи родно неутралан језик. Постоје и примери недоследне употребе родно осетљивог језика. Као пример за то се може издвојити део текста Алекса Џ. Пекера *Извињења: Реци да је последња ствар коју би икада урадио/урадила то да повредиш или осрамиш било ког друга или другарицу. Реци да ти није јасно како си могао да будеш тако несмотрен, непажљив и непристојан. [...] Ако је ваше пријатељство јако опростиће ти. И на крају, шта год да си урадио/урадила, потруди се да се тако нешто не понови.*

У анализи Klett-ове читанке за четврти разред је већ поменуто да се за разговор о родној равноправности може искористити народна песма *Наджњева се момак и девојка*. У питањима и задацима који прате овај текст се ова песма не проблематизује из угла родних улога. У питањима у вези са одломком из текста Александра Поповића *Пепељуга* се пажња усмерава и на улогу оца у причи, што представља позитиван пример (*Како се Пепељугин отац опходи према Пепини и Рози, а како према Пепељуги? Шта ти мислиш о таквом његовом понашању?*). Такође, већ је наведено у анализи Klett-ове читанке да је у *Луцкастој песми* Фредерика Гарсија Лорке приказан брижан однос мајке према детету (дечаку), при чему се питања у вези са овом песмом односе на мајку и дете – ниједно питање није формулисано тако да се бави односом оба родитеља и деце. Потребно је размотрити са ученицима и ученицама стереотипне приказе мајке и оца и навести их да размисле о разлозима због којих очеви нису често приказани у родитељској улози и како би та стереотипна слика могла да се промени. Слично може да се каже и за *Песме о мајци* Бранка В. Радичевића. И у овом случају је приказан однос мајке и детета, а питања се првенствено баве тим односом: *Каква осећања везују дечака за мајку? Како мајка доживљава дечака?* и слично. Било би добро да наставници и наставнице додатним питањима усмере разговор о стереотипном посматрању улоге мајке и подстакну ученике и ученице да размишљају о томе да активности бриге, неге и старања о деци подједнако добро могу вршити и очеви и мајке. Такође, треба имати на уму и то да породицу не чине нужно оба родитеља и деца (самохране породице, хранитељске породице, деца без родитељског старања).

Примери добре праксе у наставним листовима²⁵

Пример добре праксе је што су се Н. Станковић-Шошо, Ј. Срдић и М. Костић на самом почетку *Радне свеске*, у *Водичу кроз Радну свеску*, потписале као ауторке. Такође, позитивна је употреба родно неутралног језика (*обнављаате, читате, увежбавате, решавате, научите; објасни, напиши, поређај*), као и родно осетљивог језика (*Осмисли три реченице у којима ћеш употребити именице које си заокружио/заокружила; Сети се неке ситуације у којој си био усамљен/била усамљена. Опиши како си се тада осећао/осећала и шта си желео/желела; Опиши себе из позиције учитељице/учитеља*).

На корицама радне свеске је приказан пар који чине дечак и девојчица, што је позитивно. Девојчица је на корицама радне свеске приказана са књигама, мада она гледа у дечака а не у књиге. Такође, у сегменту *Управни и неуправни говор* је приказан мушко-женски пар. У сегменту *Из мог дневника* је дата фотографија групе школске деце (и дечака и девојчица), а у сегменту *Промена гледишта* је приложена фотографија загрљених дечака и девојчица. Такође, поред визуелних приказа природе, животиња и сл. постоје и визуелни прикази девојчица као спортисткиња, што је добро јер указује на то да је спорт активност којом се радо баве и девојчице и пружа девојчицама могућност да се идентификују са позитивним моделима.

3.5.3. *Трешња у цвету: читанка за четврти разред основне школе и примери добре праксе у радној свесци (Eduka)*

Ауторство текстова

У читанци је заступљено 36²⁶ аутора, док је ауторки тек 7. Осталих 7 текстова припада народној књижевности. Када се узму у обзир ауторски текстови, у читанци је заступљено 5 пута више аутора него ауторки.

Теме основних текстова у уџбенику

Највећи број текстова у овој читанци се односи на тему природе (33%), а следи дечја свакодневица (23%) и тема породичног живота (18%). Теме које су мање заступљене су историјске теме (6%), уметност (4%), друштвене и политичке

²⁵ Станковић-Шошо, Наташа, Срдић, Јелена, Петковић-Живановић, Зорана, Чабрић, Соња: *Радна свеска за српски језик за четврти разред основне школе*, 4. издање, Београд: Нови Логос д. о. о., 2017.

²⁶ Браћа Грим се у анализи третирају као 2 аутора.

теме (4%), професионални живот (2%), психолошка стања и осећања (2%) и религијске теме (2%).

Сликовни прилози

У овој читанци има укупно 336 илустрација. Највише сликовних прилога представља природу (илустрација облака се налази као ознака за различите одељке у дидактичко-методичкој апаратури након основног текста) (65%), а затим следе слике животиња (9%), дечака/мушкараца (7%), родно неспецификоване слике (5%), слике девојчица/жена (4%), група мушкараца/дечака (3%) и породичних ситуација (2%). Када се посматрају само сликовни прилози на којима су људске фигуре, најзаступљенији су сликовни прилози на којима су приказани мушки ликови (35%), потом прилози са женским ликовима (18%), слике група мушкараца (15%), породичних ситуација (10%), парова (6%), родно мешовитих група (6%), група жена (5%) и посла у домаћинству који обављају женске особе као и слике посла у домаћинству који обављају мушке особе (по 2%).

На насловној страни ове читанке су приказане 2 пчеле и цвеће. У овој читанци има укупно 6 граничника, који носе називе као неки текстови из читанке, и на њима су приказани ликови из тих текстова. На граничницима има више приказа мушких ликова него женских. Тако су на граничнику *Друг другу* представљена 2 дечака са лоптом, на граничнику *Оладанини вртови* је приказана илустрација девојчице и Беле мишице, а на граничнику *Бескрајне речи* дечак како чита књигу. На илустрацијама које приказују породичне ситуације је у највећој мери приказан однос мајке и детета. Позитивно је што постоји сликовни прилог који приказује мушку особу како обавља посао у (сеоском) домаћинству – у питању је слика дечака како гули кукуруз.

На илустрацијама су скоро 3 пута више представљене професионалне улоге мушкараца у односу на професионалне улоге жена. Жене су приказане у улогама кројачице (2), ратнице (1), принцезе (1) и пољопривреднице (1), док су мушкарци приказани у улогама морнара/капетана (4), пољопривредника (3), уметника (3), војног лица/ратника (3), ловца (2), књижевника (1), продавца (1), државника/краља (1) и риболовца (1). Дечаци су се нашли у улогама уметника (1), спортисте (2), принца (1) и пољопривредника (1), док на сликовним прилозима на којима се налазе девојчице није било истицања професионалних улога.

Родна равноправност у дидактичко-методичкој апаратури

За језик питања и задатака се може рећи да је недоследан у погледу језика родне равноправности. У највећем делу је језик питања и задатака родно неутралан (*одабери улогу, илуструј, како замишљаш*). Међутим, у појединим прилозима је присутан родно осетљив (*виолиниста/виолинисткиња, читао/ла, дао/ла, списатељица*) или родно дискриминаторан језик (*писац* (када се говори о списатељици), *другови* (мислећи и на женски пол), *јунак, глумац* (мислећи и на женски пол: *Одабери улогу неког јунака, добро је научи и покажи како можеш бити добар глумац*)). Ниједно питање и задатак који прате основни текст се не односе на тему родне равноправности. Речник мање познатих појмова садржи 182 одреднице али се ниједна не односи на тему родне равноправности. У 4 прилога постоје одреднице које би требало написати и у женском облику, што није учињено (*војвода, надзорник, сенатор*). Ниједна од 113 додатних информација се не односи на тему родне равноправности.

Број женских и мушких ликова, њихова старосна доб и локација

У текстовима се појављује 76 женских и 87 мушких ликова. Најзаступљенији су ликови одраслих мушкараца (51), затим следе ликови одраслих жена (48), дечака у основношколском узрасту (21), девојчица у основношколском узрасту (11), младих женских особа (10), младих мушких особа (9), старијих женских особа (5), старијих мушких особа (4), као и мушких особа код којих је приказан животни процес (2).

Највише женских ликова се налази у руралној средини (13), соби (13), природи (11), урбаној средини (8), простору из маште (7), а затим на позорници/сцени (4), у библиотеци/школи (3), цркви (3), деловима стана/куће (3) и дворишту/башти (1). Највише мушких ликова је приказано у природи (25), руралној средини (24), урбаној средини (15), простору из маште (14), библиотеци/школи (10), на позорници/сцени (9), у соби (7), на тавану (2) и у другим деловима стана/куће а да нису соба (1).

Ликови као главни актери/ке у уџбеничком тексту

Мушки ликови представљају главне актере у 17 а женски у 13 текстова. У неким текстовима је тешко одредити да ли је мушки или женски лик главни актер/ка (2). У 6 текстова је нејасно ко је главни лик, а у 8 текстова су то животиње. Када је у питању заплет, у 11 текстова мушки ликови изазивају заплет, док у 3 текста заплет изазивају женски ликови. У 7 текстова заплет изазивају животиње, а у 4 текста је нејасно ко изазива заплет. Када је у питању решавање заплета,

мушкарци решавају заплет у 6 текстова, а женске особе то чине у 7 текстова. У 5 текстова заплет решавају животиње, у 6 текстова расплета нема, а у 1 тексту је нејасно како се заплет решава. Када је у питању начин решавања заплета, у 15 текстова се заплет решава мирним путем, а у 4 текста физичким разрачунавањем.

Сукоби и насиље

Сукоби су обрађени у 3 текста (*Пепељуга*, *Плави зец* и *Међед*, свиња и лисица). Када је реч о насиљу, оно је заступљено у следећим текстовима – *Јетрвица адамско колена*, *Стари Вујадин*, *Јеленче*, *Прича о дечаку и месецу*, *Прва љубав* и *Чик, да погодите због чега су се посвађала два златна брата*. Са ученицама и ученицима треба размотрити да ли је добро на насиље узвратити истом мером, који су адекватнији начини за решавање сукоба и да ли је туча у шаљивој причи смешна. Важно је код њих изгрђивати критички однос према насиљу.

Особине женских и мушких ликова

Женски ликови су најчешће приказани као осећајни (5), компетитивни (4), безосећајни (4), добри (4), саосећајни (3), зли (3), себични (3), плашљиви (3), поуздани (3), пожртвовани (3), брижни (3), радознали (3) и поштени/искрени/правдољубиви (2). Мушки ликови су најчешће приказани као храбри (10), снажни (7), предузимљиви (8), поуздани (5), радознали (6), одговорни (6), вредни (5), родољуби (5), одлучни (5), пожртвовани (5) и тимски играчи (5). Иако су одређене особине заступљене код оба пола (нпр. радозналост), само су мушкарци приказани као храбри, одговорни, вредни, родољуби и снажни, а жене су представљене као осећајне, саосећајне и брижне.

Професије женских и мушких ликова

Мушки ликови се појављују у већем броју професионалних улога од женских ликова. Женски ликови су приказани у професијама као што су принцеза/краљица (10), куварица (4), ученица (4), служавка (3), пољопривредница (3), домаћица (2) и кројачица (2). По 1 женска особа је приказана као учитељица, сточарка и васпитачица. Мушки ликови се најчешће појављују у професијама као што су принц/краљ (10), ученик (7), учитељ (4), уметник (4), морнар/капетан (3), послуга (2), продавац (2) и млинар (2). По 1 мушка особа је приказана као кувар, сточар, риболовац, стражар, ловац, верски

вођа и домаћин. Професионалне улоге које се такође помињу у уџбенику су: радници, учитељи, научници и ловци.

Вредности и интересовања женских и мушких ликова

Женским ликовима се најчешће приписују вредности као што су љубав према деци (22), пријатељство (4), друштвени положај (4), добротинство (3) и материјалне вредности (3), а мушким ликовима се приписују вредности попут признатости у струци (7), рада и марљивости (7), патриотизма (6), материјалних вредности (6), пријатељства (5), угледног друштвеног положаја (4), љубави према деци (4), духовних вредности (3) и живота у складу са учењем вере (3). Љубав према деци је код женских ликова 5 пута више изражена него код мушких ликова. Такође, вредности као што су потреба за признањима у струци и патриотизам су изостале када су најчешће вредности женских ликова у питању. Што се тиче интересовања, код женских ликова се издваја брига за децу и породицу (15). Следећа најчесталија интересовања су стицање материјалног богатства (6), пријатељства и познанства (6) и обичаји и традиција (4). Најчешћа интересовања мушких ликова су пријатељства и познанства (12), стицање материјалног богатства (8), брига за децу и породицу (7), лично напредовање и усавршавање (6), математика и природне науке (5), хуманитарни рад (5) и уметност (5). Интересовања која се најчешће приписују женским ликовима – брига за децу и породицу – изостају код мушких ликова. Такође, интересовање за уметност, математику и природне науке, као и жеља за усавршавањем су интересовања која су уочена само код мушких ликова.

Текстови и родна равноправност

У текстовима се углавном користи родно неутралан језик. Ни у једном од текстова се експлицитно не наводи појам родне равноправности.

Као што је већ поменуто у анализама претходних читанки за четврти разред, за разговор о родној равноправности се може искористити народна песма *Наджњева се момак и девојка*. У питањима и задацима ова песма није проблематизована из угла родне равноправности и родних улога. Питање *Како се данас такмиче младићи и девојке?* би могло да послужи као увод у ову тему. Такође, већ је наведено да је у *Луцкастој песми* Фредерика Гарсија Лорке приказан брижан однос мајке према детету (дечаку), али да нису обухваћена питања која се баве односом родитеља и деце, тачније, односом оба родитеља и деце. Нарочито би било значајно размотрити однос очева и деце као и стереотипе који су присутни у нашем друштву. Такође, требало би имати у виду

да породицу не чине нужно родитељи (отац и мајка) и дете/деца, већ да нека деца живе у једнородитељским породицама, са родитељима који су истог пола, са неким другим члановима/ицама породице, у хранитељским породицама или домовима за децу без родитељског старања.

Примери добре праксе у радној свесци²⁷

Позитивну тенденцију представља то што је направљена разлика у навођењу уредника и уредница, мада су све особе наведене као *рецензенти*, без обзира на пол. У импресуму ауторке нису означене никаквим термином (ни као ауторке ни као аутори) али су у писму на крају радне свеске наведене као *ауторке*.

На насловној страни радне свеске се налази сликовни приказ дечака и девојчице који заједно усхићено трче. У радној свесци, поред визуелних приказа налив пера, одређених животиња, природе и сл., на страни 76. се појављују 4 фотографије од којих је на 2 приказан мушко-женски пар. На 1 од преостале 2 фотографије су 2 девојчице, а на другој 2 дечака. На 89. страни су поред фотографије познатог тенисера приказане и фотографије 2 познате тенисерке, што је добар пример промовисања спортисткиња. Позитивну тенденцију представља и то што се при обраћању ученицама и ученицима углавном користи родно неутралан и родно осетљив језик. Неки од примера за ово су на стр. 6, задатак 2: *Опиши како замишљаш браћу ових девојчица*, стр. 7, задатак 4: *Пронађи поређења и напиши једно од њих*, стр. 13, задатак 10: *Које су сличности између ове песме и Пролећнице Јована Јовановића Змаја, коју си читао/читала прошле године?*, стр. 15, задатак 2: *О чему си размишљао/размишљала док си читао/ла овај текст?*, стр. 27, задатак 1: *Која осећања дочарава песникиња у овој песми?*

²⁷ Др Тодоров, Нада и Зарупски, Софија, Кеча, Стеванија: *Радна свеска. Српски језик за четврти разред основне школе*, 13. издање, Београд: *Eduka*, 2017.

4. Закључци и препоруке

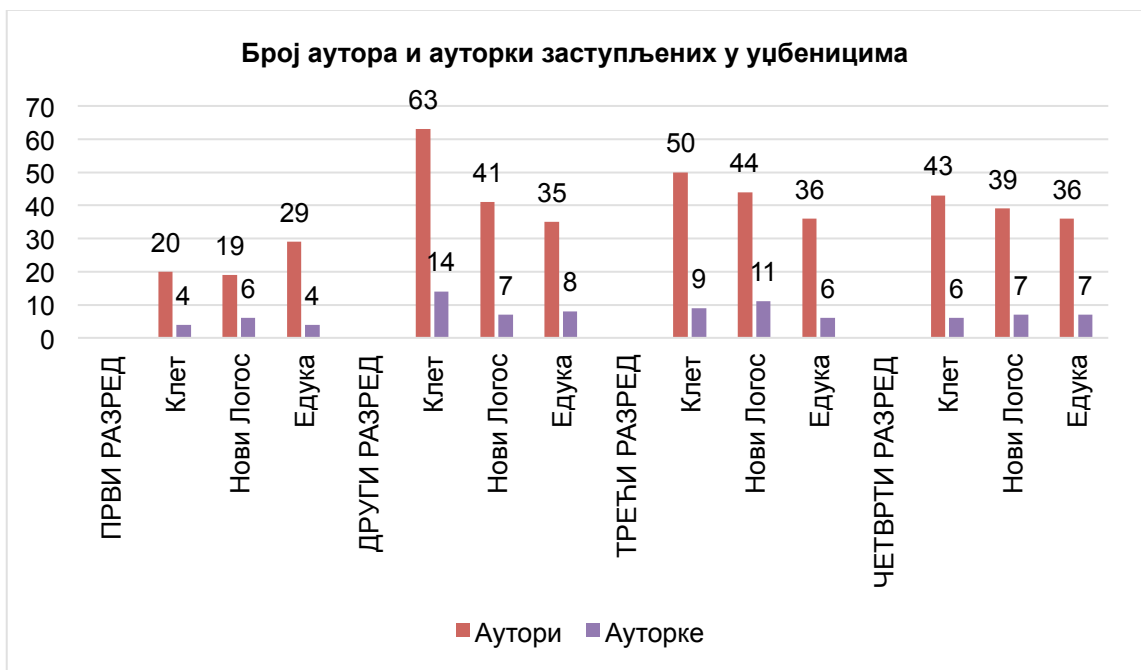
У овом истраживању је анализирано укупно 12 читанки 3 издавача чији су уџбеници најзаступљенији у школама у Србији (*Klett, Нови Логос, Eduka*). На основу резултата анализе се могу издвојити заједнички закључци и препоруке.

Анализа је показала да концепт родне равноправности уопште није укључен у појмовни апарат ни у наставним програмима за Српски језик нити у уџбеницима за прва четири разреда основне школе. Не постоји ниједан текст нити додатни садржај који се односе на родну равноправност, иако у свакој анализираној читанци постоји по неколико текстова који су посебно погодни за покретање разговора са ученицима/ама о овој теми и који могу послужити као основа за развој критичког односа ученика/ца према родним стереотипима и традиционалним родним улогама. Текстови, задаци, питања и занимљивости уз основни текст уџбеника не објашњавају услове за развој родне равноправности, нити изворе родне неравноправности у нашем друштву или у ширем, глобалном друштву. Овакав садржај наставних планова и уџбеника, стога, ни не дозвољава да се ученице и ученици охрабрују да заузму критички став према структурној утемељености родних односа у контексту нашег друштва.

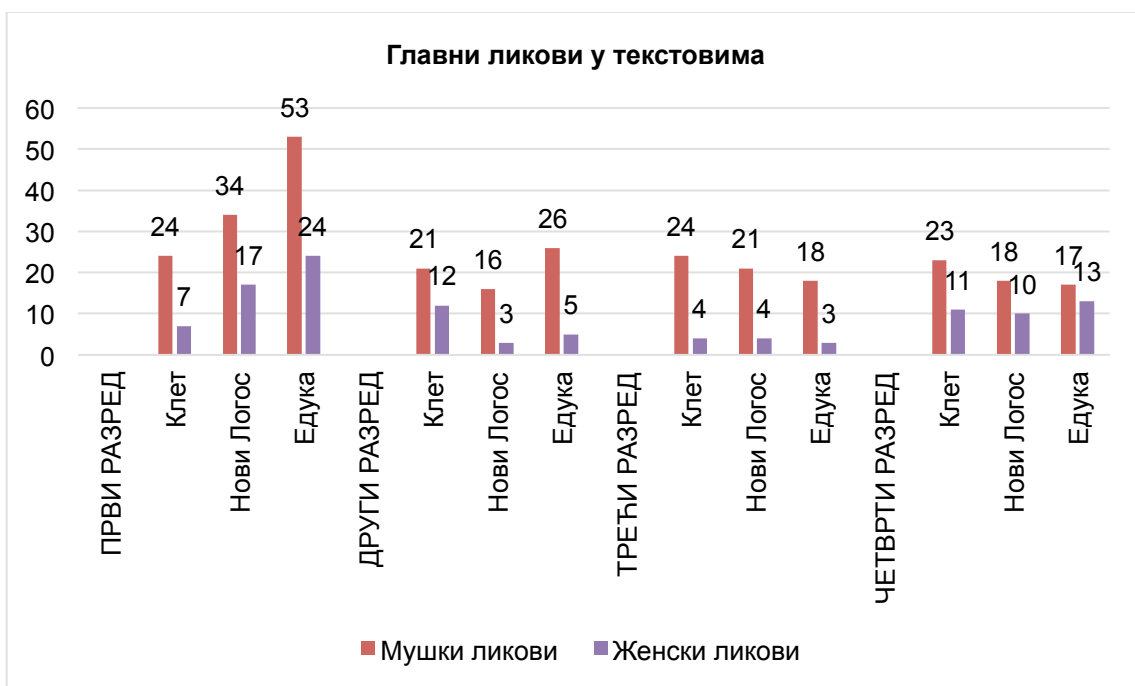
Језик уџбеника је родно недоследан, те зато не преноси јасно принципе и знање о родној равноправности. Осим што представља средство за изражавање, језик је и значајно средство за обликовање мисли и ставова. Коришћењем родно осетљивог језика се омогућава једнака видљивост жена и мушкараца, односно девојчица и дечака. У свакој од анализираних читанки су употребљени поједини родно осетљиви облици (попут израза *лесникиња* за Десанку Максимовић). Доминира тежња да се користи родно неутралан језик (попут обраћања ученицима и ученицама: *опиши, нацртај, објасни* итд.), што је позитивно, мада постоје и примери родно дискриминаторног језика (на пример, обраћање свим ученицима и ученицама искључиво у мушком роду: *Да ли си некад био...* или коришћење искључиво назива у мушком роду за занимања у којима раде и жене). Понекад се родно неутрални, родно осетљиви и родно дискриминаторни облици појављују у истој реченици, што може указивати на родну неосетљивост приређивача/ица и лектора/ки уџбеника.

Када је реч о заступљености родно неравноправних садржаја, анализа је показала:

- Аутори текстова у читанци су много заступљенији од ауторки. Тако се ученицима/ама шаље порука да је књижевност област којом се по правилу баве мушкарци, а само по изузетку жене. Ова ситуација је последица недовољне заступљености ауторки у наставним програмима. Међутим, и када самостално бирају текстове ван програма, приређивачи/це читанки се више опредељују за ауторе.

- Мушки ликови су заступљенији у текстовима и на сликовним прилозима (сем у илустрацијама Klett-ове читанке за други разред) у поређењу са женским ликовима, док је позитиван пример значајна заступљеност женско-мушког пара на сликовним прилозима Klett-ових читанки. Такође, главни ликови су углавном мушки, они покрећу радњу и решавају заплет, чиме се сугерише не само да су мушки ликови активни и делатни, док су женски маргинализовани и пасивни, већ и да су приче и песме о дечацима и мушкарцима важније од оних о девојчицама и женама. На овај начин се ученицима/ама намеће андроцентрична перспектива.

- Неупоредиво је шири дијапазон мушких професија, особина, вредности и интересовања, а један од разлога је и мала заступљеност женских ликова. Особине женских и мушких ликова су углавном родно стереотипне – женски ликови су најчешће пасивни, послушни и понизни, незналице, а мушки паметни, предузимљиви и храбри. Родни стереотипи који се појављују у овим аспектима карактеризације ликова, чак и када се косе са реалношћу, доста утичу на представе о томе какве треба да буду девојчице/жене и дечасти/мушкарци, односно шаљу поруку да је оваква поставка једино могућа. Неопходно је приказати различите мушке и женске ликове и обезбедити ученицама и ученицима могућност идентификовања са позитивним моделима.

- У текстовима већине читанки је присутна родно стереотипна подела простора између женских и мушких ликова – мушки ликови се чешће појављују у јавном простору и на отвореном, чиме се упућује одређена порука дечацима и девојцицама о томе шта је за њих прикладно понашање и деловање, односно да је сфера домаћинства оквир деловања жена, а да је деловање у јавној сфери намењено мушкарцима.
- У текстовима се готово уопште не говори о односу женских и мушких ликова према сопственом телу, на основу чега се може закључити да ову тему аутори/ке програма и уџбеника не сматрају прикладном за узраст

ученика/ца од 1. до 4. разреда. Чини се, ипак, да би разговор о текстовима у којима би се појавила ова тема могао да помогне деци да науче да прихвате своје тело и стекну позитивну слику о њему, као и да изграде критички однос према одређеном изгледу тела који намећу модна и козметичка индустрија.

- Иако је игра веома важан аспект дечје свакодневице, у текстовима из читанки се веома мало говори о дечјим играма, а важно је да се ликови девојчица и дечака појављују у различитим врстама игара, као и да не постоји подела на женске и мушке игре. Осим тога, и девојчице и дечаки би требало да се појављују у различитим улогама током игара (вођа, активни/а и пасивни/а члан/ица).

Општи закључак је да уџбеник као дидактичко-методички апарат не подстиче довољно сазнање, интересовање и ангажовање ученика и ученица за родну равноправност, нити њихов самостални истраживачки рад и развој мишљења у правцу критичког проматрања родне неравноправности у породици или друштву. Могући начини увођења таквих порука у уџбенике на одређеном узрасту деце јесу кроз задатке за самостални рад или питања на крају текста, како би се критички обрадио садржај који сам по себи не заговара родну равноправност нити има родну перспективу у фокусу, а често и директно преноси патријархалне вредности (попут поимања да је мајка једина особа која брине о деци, те би било неопходно да се додатним питањима, задацима и упутствима критички преиспита подела ауторитета, моћи и обавеза између родитеља итд.).

Препоруке

- Језик читанке би требало да буде доследно родно осетљив и/или неутралан.
- У читанкама би требало да буде заступљен приближно једнак број аутора и ауторки текстова.
- У оквиру додатног избора треба бирати текстове у којима се девојчице и дечаки, жене и мушкарци појављују у нестереотипним родним улогама.
- Број мушких и женских ликова би требало да буде приближно једнак. То важи и за главне и за споредне мушке и женске ликове.

- На сликовним прилозима треба избегавати стереотипно представљање женских и мушких ликова.
- Потребно је укључити текстове у којима се на конструктиван начин решавају сукоби тако што женски и мушки ликови играју активну и солидарну улогу у њиховом разрешавању.
- Сливковни прилози би требало да одражавају различитости из окружења ученика и ученица – потребно је укључити сликовне прилоге који представљају децу са инвалидитетом, децу припаднике/це националних мањина, децу различитог узраста и телесне конституције, при чему треба водити рачуна о приближно једнакој заступљености дечака и девојчица.
- Треба бирати више текстова у којима су женски ликови лоцирани напољу, у отвореном или јавном простору, односно ван куће, како би се критички преиспитала поставка о родно сегрегисаним поделама сфера на приватну, у којој је смештено деловање жена, и на јавну, која је намењена деловању мушкараца.
- Потребно је обезбедити равномерну заступљеност мушких и женских ликова у породичним и професионалним улогама.
- Потребно је приказати мајке и очеве у различитим родитељским улогама, како би се указало на важност подједнаког ангажмана мушкараца и жена у свим активностима бриге, неге и одгајања деце.
- Потребно је имати у виду да породицу не чине нужно родитељи (отац и мајка) и дете/деца, већ да нека деца живе у једнородитељским породицама, са родитељима који су истог пола, са неким другим члановима или чланицама породице, у хранитељским породицама или домовима за децу без родитељског старања.
- Потребно је представити женске ликове у већем броју професионалних улога, са ширим спектром особина, вредности и интересовања.
- Потребно је укључити текстове са темама које се односе на родну равноправност и дечја права, посебно текстове у којима се афирмише родна равноправност.
- Потребно је укључити текстове о односу женских и мушких ликова према сопственом телу.
- Потребно је укључити текстове који обрађују дечју игру, приказујући девојчице и дечаке у родно нестереотипним улогама у игри.
- У појашњењима непознатих речи, ако се односе на називе занимања, треба навести и облике у женском роду.

- Дидактичко-методичка апаратура која прати основне текстове би требало да развија критички однос ученика/ца према родним стереотипима и родној неравноправности.
- Потребно је да питања и задаци уз основни текст додатно усмеравају разговор и анализу текста у правцу разградње родно стереотипних ставова, те да подстичу критички осврт на наведени приказ мушкараца и жена.
- Потребно је изградити критеријуме у вези са родном осетљивошћу уџбеника који би се користили у процесу израде и контроле квалитета уџбеника.

5. Литература

1. Јарић, И. (1994): „Зачарани круг представа о мушком и женском”, у: Р. Росандић и В. Пешић (ур.), *Ратништво, патриотизам, патријархалност*, Београд: Центар за Антирачну акцију и Група МОСТ, стр. 105–116.
2. Пешикан, А. и Маринковић, С. (2006): Компаративна анализа типичног женског и мушког лика на илустрацијама у уџбеницима за први разред основне школе, *Психологија*, 39 (4), стр. 383–406.
3. Плут, Д. (1994): „Социјализацијски обрасци основношколских уџбеника”, у: Росандић Р. и Пешић В. (ур.), *Ратништво, патриотизам, патријархалност - анализа уџбеника за основне школе*, Београд: Центар за антирачну акцију, стр. 11–38.
4. Савић, С. и др. (2009): *Род и језик*, Нови Сад: Женске студије и истраживања : Футура публикације.
5. Стакић, М. (2017): „Анализа истраживања родне осетљивости уџбеника за српски језик”, *Настава и васпитање*, Год. 66 (3), стр. 483–495.
6. Стефановић, Ј. (2017): *Свилена кожа и пилеће срце: родни стереотипи у романима из лектуре за основну школу*, Нови Сад: Покрајински завод за равноправност полова.
7. Стефановић, Ј. и Гламочак, С. (2008): *Род у читанкама и настави српског језика у основној школи*, Ваљево: Група за еманципацију жена Хора.
8. Стефановић Ј. и Гламочак, С. (2008): Имају ли читанке род? Род у читанкама у основној школи, *Психологија*, Год. 6, бр. 6, стр. 61–68.
9. Стјепановић-Захаријевски, Д., Гавриловић, Д. и Петрушић, Н. (2010): *Образовање за родну равноправност: анализа наставног материјала за основну и средњу школу*, Београд: Програм Уједињених нација за развој.
10. Ђорић, Г., Жунић, Н. и Обрадовић-Тошић, Т. (2010): *Образовање за родну равноправност: анализа наставног материјала за Грађанско васпитање*, Београд: Програм Уједињених нација за развој.

6. Прилог 1.

Списак читанки и радних свезака, наставних листова и буквара

Анализиране су следеће читанке:

Први разред:

1. Жежељ Ралић, Радмила (ур.): *Маша и Раша. Игра речи: читанка за први разред основне школе*, 3. издање, Београд: Klett, 2017.

Основни подаци о анализираној читанци

Рецензенти/рецензенткиње уџбеника су: проф. др Александар Јовановић (Учитељски факултет у Београду); Весна Миловановић, професор разредне наставе (ОШ *Светолик Ранковић*, Аранђеловац) и Милева Мојић, професор разредне наставе (*Прва основна школа*, Ваљево). Сви су наведени као рецензенти.

Анализирана читанка се састоји од водича, 62 текста распоређена у 6 тематских целина, 5 граничника, као и индекса књижевнотеоријских појмова (*Важне речи у читанци*), садржаја, речника и списка учитеља и учитељица из различитих градова у Србији који су били евалуатори/ке овог уџбеника. Уџбеник има укупно 109 страна.

2. Станковић-Шошо, Наташа и Костић, Маја: *Реч по реч: читанка за први разред основне школе*, 4. издање, Београд: Нови Логос д. о. о, 2017.

Основни подаци о анализираној читанци

Рецензенти/рецензенткиње уџбеника су: проф. др Михајло Пантић (Филолошки факултет Универзитета у Београду); проф. др Бранка Јакшић-Провчи (Филозофски факултет Универзитета у Београду); доц. др Снежана Марковић (Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу) и Каролина Војчић-Белошевац, професор разредне наставе (ОШ *Лаза Костић* у Београду). У уџбенику су наведени као рецензенти, као што је и једна од ауторки, др Наташа Станковић Шошо, наведена као стручни сарадник за српски језик и књижевност (а не стручна сарадница).

Анализирана читанка се састоји од кратког водича кроз читанку, 50 текстова распоређених у 6 тематских целина, 6 граничника, као и садржаја. Уџбеник има укупно 112 страна.

3. Јовић, Моња и Јовић, Иван: *Читанка за први разред основне школе*, 13. издање, Београд: Eduka, 2017.

Основни подаци о анализираној читанци

Рецензенти/рецензенткиње су: проф. др Тихомир Петровић (Учитељски факултет, Сомбор); проф. др Нада Тодоров (Учитељски факултет, Сомбор) и Ивана Јухас, проф. разредне наставе (ОШ *Горња Варош*, Београд). Сви су наведени као рецензенти иако су

у већини жене. Ипак, направљена је разлика између главног уредника (проф. др Бошка Влаховића) и одговорне уреднице (доц. др Наташа Филиповић).

Читанка се састоји од 6 целина, у које је сврстан 51 текст. Поред тога, читанка садржи водич, 7 граничника, речник, списак игара и списак писаца и песникиња са кратком белешком о њима. Читанка има 131 страну.

Други разред:

4. Жежељ Ралић, Радмила (ур.): *Маша и Раша. Царство речи: читанка за други разред основне школе*, 4. издање, Београд: Klett, 2017.

Основни подаци о анализираној читанци

У читанци је наведено да је Радмила Жежељ Ралић ауторка, али после њеног имена стоји *педагошки саветник*.

Рецензент/киња читанке: проф. др Александар Јовановић (Учитељски факултет у Београду); Весна Милановић, професор разредне наставе (ОШ *Светолик Ранковић*, Аранђеловац); Милева Мојић, професор разредне наставе (*Прва основна школа*, Ваљево). Сви се наводе као рецензенти.

Читанка се састоји од водича, 83 текста распоређених у 8 тематских целина, 8 граничника, садржаја, речника, одељака *Они су писали за нас* и *Важне речи у читанци* и списка учитељица и учитеља који су, како се наводи, *као евалуатори, допринели квалитету уџбеника*. Укупно има 139 страна.

5. Станковић-Шошо, Наташа и Костић, Маја: *Уз речи растемо. Читанка за други разред основне школе*, 4. издање, Београд: Нови Логос д. о. о., 2017.

Основни подаци о анализираној читанци

Рецензент/киња читанке: проф. др Михајло Панџић (Филолошки факултет Универзитета у Београду); проф. др Бранка Јакшић-Провчи (Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду); Каролина Војчић, професорка разредне наставе (ОШ *Лаза Костић*, Београд). Стручна сарадница за српски језик и књижевност: Наташа Станковић-Шошо. Стручни савет: Биљана Ђулафић, педагошкиња (ОШ *Раде Кончар*, Земун). У импресуму се доследно користи само мушки род.

Читанка се састоји од садржаја, водича, 59 текстова распоређених у 5 тематских целина, одељка *Научили смо* који се налази на крају сваке тематске целине, 5 граничника и странице на којој се налазе решења задатака који су постављени у одељку *Научили смо*. Укупно има 180 страна.

6. Манојловић, Марела и Бабуновић, Снежана (ур.): *Читанка за други разред основне школе*, 12. издање, Београд: Eduka, 2017.

Основни подаци о анализираној читанци

У читанци се наводи: главни уредник – проф. др Бошко Влаховић; одговорна уредница – доц. др. Наташа Филиповић; предметне уреднице – Моња Јовић; Јелена Журић.

Рецензент/киња читанке: проф. др Тихомир Петровић, др Нада Тодоров; Светлана Јоксимовић (сви се наводе као рецензенти).

Читанка се састоји од водича, 63 текста распоређена у 5 тематских целина, 5 граничника и садржаја. Укупно има 135 страна.

Трећи разред:

7. Жежељ Ралић, Радмила (ур.): *Маша и Раша. Река речи: читанка за трећи разред основне школе*, 4. издање, Београд: Klett, 2016.

Основни подаци о анализираној читанци

Рецензенткиње су: Данијела Пуђа, професорка разредне наставе (ОШ *Јован Стерија Поповић*, Вршац); Маријана Коларић, професорка разредне наставе (ОШ *Петефи бригада*, Кула); Бранка Матијевић, професорка разредне наставе (ОШ *Бранко Радичевић*).

У импресуму читанке је Радмила Жежељ Ралић наведена као ауторка, али је њено звање *педагошки саветник*; рецензенткиње су *рецензенти* и свака од њих је *професор разредне наставе*.

Читанка се састоји од садржаја, водича, 69 текстова распоређених у 7 тематских целина, 7 граничника, индекса књижевнотеоријских појмова (*Важне речи у читанци*), речника непознатих речи, кратких белешки о ауторима и ауторкама (*Они су писали за нас*) и списка учитеља и учитељица из различитих градова у Србији који/е су били/е евалуатори/ке овог уџбеника. Укупно има 192 стране.

8. Станковић-Шошо, Наташа и Костић, Маја (ур.): *У свету речи: читанка за трећи разред основне школе*, 4. издање, Београд: Нови Логос д. о. о., 2017.

Основни подаци о анализираној читанци

Рецензенти/киње су: Проф. др Михајло Пантић (Филолошки факултет у Београду), проф. др Бранка Јакшић Провчи (Филозофски факултет у Новом Саду), Каролина Војчић-Белошевац, професорка разредне наставе (ОШ *Лаза Костић* у Београду), Нина Радић, наставница разредне наставе (Огледна ОШ *Владислав Рибникар* у Београду).

У импресуму читанке је др Наташа Станковић Шошо наведена као *стручни сарадник за српски језик и књижевност*, а све особе су *рецензенти*, без обзира на пол. Каролина Војчић-Белошевац је *професор књижевности*, а Нина Радић *наставник разредне наставе*.

Читанка се састоји од 6 тематских целина у које су сврстана 63 текста, с тим што се на почетку, после садржаја, налазе *Кратак водич кроз читанку* и одломак из песме *Здравица* Душана Радовића. Поред тога, читанка има 6 граничника, који представљају преглед градива, односно најзначајних књижевнотеоријских појмова обрађених у одређеној целини и обично садрже и нека питања. На крају читанке, на једној страни, дата су решења тих питања. Читанка има 180 страна.

9. Првуловић, Борислав (ур.): *Водено огледало: читанка за трећи разред основне школе*, 12. издање, Београд: *Eduka*, 2017.

Основни подаци о анализираној читанци

Рецензенти/киње су: Проф. др Стана Смиљковић (Учитељски факултет, Врање), др Нада Тодоров (Учитељски факултет, Сомбор), др Наташа Вујисић Живковић (Филозофски факултет, Београд), Живадинка Божиновић (ОШ *Његош*, Ниш), Станиша Костадиновић (ОШ *Свети Сава*, Ниш).

Иако су углавном жене, за све се користи назив *рецензенти*. Такође, за Живадинку Божиновић пише да је *педагог* док се, рецимо, прави разлика између главног уредника и одговорне уреднице.

Читанка се састоји од 5 целина у које су сврстана 53 текста. Поред тога, читанка садржи 8 граничника, речник и списак аутора/ки чији текстови су заступљени у читанци, са кратком белешком о њима. Читанка има 135 страна.

Четврти разред:

10. Жежељ Ралић, Радмила (ур.): *Маша и Раша. Речи чаробнице: читанка за четврти разред основне школе*, 6. издање, Београд: *Klett*, 2017.

Основни подаци о анализираној читанци

Рецензенткиње су: Слађана Тодоровић, професорка српског језика (ОШ *Јосиф Панчић*, Београд); Данијела Пуђа, професорка разредне наставе (ОШ *Јован Стерија Поповић*, Вршац); Маријана Коларић, професорка разредне наставе (ОШ *Петефи бригада*).

У импресуму читанке је Радмила Жежељ Ралић наведена као ауторка, али је њено звање *педагошки саветник*; рецензенткиње су наведене као *рецензенти* и представљене су као *професори разредне наставе* и *професор српског језика*.

Читанка се састоји од садржаја, водича (*Хајде да се подсетимо шта значе следећи знакови у читанци*), 64 текста распоређена у 7 тематских целина, 7 граничника, речника непознатих речи, индекса књижевнотеоријских појмова (*Важне речи у читанци*), кратких белешки о ауторима и ауторкама (*Они су писали за нас*). Укупно има 186 стране.

11. Станковић-Шошо, Наташа и Чабрић, Соња (ур.): *Бескрајне речи: читанка за четврти разред основне школе*, 4. издање, Београд: Нови Логос д. о. о., 2017.

Основни подаци о анализираној читанци

Рецензенткиње су: Каролина Војчић-Белошевац, професорка разредне наставе (ОШ *Лаза Костић* у Београду); Маја Костић, професорка разредне наставе (ОШ *Раде Кончар* у Земуну) и Ана Младеновић, професорка разредне наставе (ОШ *Мића Стојковић* у Београду).

У импресуму читанке је др Наташа Станковић Шошо наведена као *стручни сарадник за српски језик и књижевност*, а остале особе су наведене као *рецензенти* и *професори разредне наставе*, без обзира на пол.

Читанка се састоји од садржаја, водича кроз читанку (*Кратак водич кроз читанку*), одломка из песме *Буквар дечјих права* од Љубивоја Ршумовића, 7 тематских целина у које је сврстано 64 текстова и 7 граничника који представљају преглед градива, односно најзначајних књижевнотеоријских појмова обрађених у одређеној целини и обично садрже и нека питања. На крају читанке су дата решења тих питања. Читанка има 227 страна.

12. Тодоров, Нада, Цветковић, Соња, Плавшић Миодраг (ур.): *Трешња у цвету: читанка за четврти разред основне школе*, 12. издање, Београд: *Eduka*, 2017.

Основни подаци о анализираној читанци

Рецензенткиње и рецензенти су: Проф. др Тихомир Петровић (Учитељски факултет, Сомбор); др Наташа Вујисић Живковић, педагошкиња (Учитељски факултет, Београд); Станиша Костадиновић, проф. разредне наставе (ОШ *Свети Сава*, Ниш).

У импресуму читанке су све особе наведене као *рецензенти* без обзира на пол. Др Наташа Вујисић Живковић је представљена као педагог на Учитељском факултету у Београду. Ипак, прави се разлика између уредника (проф. др Бошко М. Влаховић) и уредница (доц. др Наташа Филиповић, Моња Јовић, Јелена Журић).

Читанка се састоји од 6 целина у које је сврстано 49 текстова. Поред тога, садржи 6 граничника, списак аутора/ки чији текстови су заступљени у читанци са кратком белешком о њима и садржај. Читанка има 177 страна.

Примери добре праксе су издвојени из следећих радних свезака, наставних листова и буквара:

1. Гаврић, Б. Зоран и Ковачевић, Мирјана: *Маша и Раша. Игра словима. Буквар за први разред основне школе*, 4. издање, Београд: *Klett*, 2017;
2. Жежељ Ралић, Радмила и Матијевић, Бранка: *Маша и Раша, наставни листови: српски језик за први разред основне школе*, 5. издање, Београд: *Klett*, 2017;
3. Милић, Душка и Митић, Татјана: *Буквар за први разред основне школе*, 4. издање, Београд: *Нови Логос д. о. о.*, 2017;
4. Станковић-Шошо, Наташа и Костић, Маја: *Реч по реч. Радна свеска уз читанку за први разред основне школе*, 4. издање, Београд: *Нови Логос д. о. о.*, 2017;
5. Јовић, Моња: *Радна свеска уз читанку са поукама о језику за први разред основне школе*, 5. издање, Београд: *Eduka*, 2017;
6. Жежељ Ралић, Радмила: *Маша и Раша. Слово до слова. Уџбеник за учење латинице за други разред основне школе*, 5. издање, Београд: *Klett*, 2017;
7. Жежељ Ралић, Радмила и Матијевић, Бранка: *Маша и Раша. Наставни листови. Српски језик за други разред основне школе*, 5. издање, Београд: *Klett*, 2017;
8. Срдић, Јелена, Станковић-Шошо, Наташа и Костић, Маја: *Радна свеска уз уџбенички комплет српског језика и књижевности за други разред основне школе*, Београд: *Нови Логос д. о. о.*, 2017;
9. Манојловић, Марела и Бабуновић, Снежана: *Радна свеска. Српски језик за други разред основне школе*, Београд: *Eduka*, 2017;
10. Милошевић, Зора: *Латиница откривалица. Уџбеник за други разред основне школе*, Београд: *Eduka*, 2017;
11. Јузбашић, Милинка и Тркуља, Натали: *Латица по латица латиница. Уџбеник за други разред основне школе*, 4. издање, Београд: *Eduka*, 2017;
12. Жежељ Ралић, Радмила и Матијевић, Бранка: *Маша и Раша. Наставни листови. Српски језик за трећи разред основне школе*, Београд: *Klett*, 2017;

13. Станковић-Шошо, Наташа, Срдић, Јелена, и Костић, Маја: *Радна свеска уз уџбенички комплет српског језика за други разред основне школе*, 4. издање, Београд: *Нови Логос* д. о. о., 2017;
14. Др Тодоровић, Нада и Зарупски, Софија: *Радна свеска. Српски језик за трећи разред основне школе*, 10. издање, Београд: *Eduka*, 2017;
15. Жежељ Ралић, Радмила и Матијевић, Бранка: *Маша и Раша. Наставни листови. Српски језик за трећи разред основне школе*, Београд: *Klett*, 2017;
16. Станковић-Шошо, Наташа, Срдић, Јелена, Петковић-Живановић, Зорана, Чабрић, Соња: *Радна свеска за српски језик за четврти разред основне школе*, 4. издање, Београд: *Нови Логос* д. о. о., 2017;
17. Др Тодоров, Нада и Зарупски, Софија, Кеча, Стеванија: *Радна свеска. Српски језик за четврти разред основне школе*, 13. издање, Београд: *Eduka*, 2017.

**Родна анализа наставних програма и уџбеника
за српски језик од првог до четвртог разреда основне школе**